

Мар'ян Мудрий
Роман Пастушенко
Леся Хлипавка

ІСТОРІЯ: УКРАЇНА І СВІТ

(ІНТЕГРОВАНІЙ КУРС, РІВЕНЬ СТАНДАРТУ)

Навчально-методичний посібник для 10 класу
закладів загальної середньої освіти

Київ
«Генеза»
2020

ЗМІСТ

Розділ 1	
Перша світова війна	3
Розділ 2	
Соціальні та національні революції в Європі. Українська революція	13
Розділ 3	
Облаштування повоєнного світу: між демократією та авторитаризмом	26
Розділ 4	
Тоталітарні режими як виклик людству	35
Розділ 5	
Україна і світ напередодні Другої світової війни. Початок війни	43
Розділ 6	
Друга світова війна: розгортання, перебіг і результати	51
Відповіді на тестові завдання	61

УЗАГАЛЬНЕННЯ ДО РОЗДІЛІВ

Розділ 1 ПЕРША СВІТОВА ВІЙНА

1. Завдання вчителя/вчительки

- Організувати написання й обговорення есе «Велика війна: збіг обставин *versus* криза європейської цивілізації»;
- розвивати вміння дискутувати, аргументовано обстоювати думку (на прикладі питання про український вимір Першої світової війни);
- провести підсумкове оцінювання знань, розумінь і вмінь з історії Першої світової війни.

2. Очікувані результати навчання

Учні/учениці вмітимуть:

- висловити (письмово й усно) аргументовані судження на тему «Велика війна: збіг обставин *versus* криза європейської цивілізації»;
- пояснити вплив Першої світової війни на українське суспільство.

3. Орієнтовне планування теми (ключові навчальні ситуації)

№	Очікувані результати навчання	Рекомендовані види навчальної діяльності	Навчальні матеріали	Продукти навчання
1	Формулювати письмово (<i>окремі учні</i>) або усно аргументоване судження, чи була Велика війна збігом обставин чи виявом кризи європейської цивілізації	Написання есе (<i>окремі учні</i>); обговорення есе в групах (<i>усі учні</i>); представлення есеїстами робіт перед класом	Пізнавальні й творчі завдання 1; підручник: § 1–5 (с. 7–45); словник термінів; текстові джерела 3; додаткові матеріали	Есе «Велика війна: збіг обставин <i>versus</i> криза європейської цивілізації»
2	Формулювати судження про вплив Першої світової війни на українське суспільство	Дискусія	Пізнавальні й творчі завдання 2; підручник: § 1–5 (с. 7–45); текстові джерела 1–2; додаткові матеріали	Перелік тверджень за результатами дискусії
3	Застосувати набуті знання та уміння для виконання тесту; аналізувати результати тестування	Самостійна робота (тестування); аналіз результатів тестування (з обговоренням типових помилок)	Тест «Перша світова війна» (варіанти 1 і 2)	Тест

4. Навчальні матеріали

4.1. Словник термінів

Термін «Перша світова війна» увійшов у вжиток в історіографії після початку Другої світової війни (1939 р.). До того часу загальноновживаною

назвою була «Велика війна» (англ. *The Great War*, фр. *La Grande Guerre*, нім. *Weltkrieg*). Водночас західноєвропейські інтелектуали шукали більш сутнісні окреслення, намагаючись поєднати в них руйнівні наслідки війни (зокрема, насильство) із започаткованими нею революційними змінами. Найчастіше на прикладі двох світових війн кажуть про кризу цивілізації. За визначенням українського філософа Мирослава Поповича, **криза цивілізації** – це «такий стан системи, коли її подальший розвиток внаслідок дії внутрішніх та зовнішніх чинників може або закінчитись повним крахом і розвалом, або одержати нові стимули і вступити в нову фазу, подолавши труднощі. Небезпека розвалу суспільної системи в кризовому стані є цілком реальною, хоча уникнути її можна, якщо суспільство здатне правильно оцінити свої проблеми, має волю та силу для їх подолання і пристрасне бажання вижити».

4.2. Пізнавальні й творчі завдання

1. Сформулюйте аргументовані судження щодо того, чи Велика війна сталася через збіг обставин чи була виявом кризи європейської цивілізації. Викладіть свої міркування в есе (*окремі учні*). Після обговорення в групах (*усі учні*) представте їх перед класом.

Як написати есе

1. Есе – прозовий твір на філософську, мистецьку, історичну або іншу тематику.
2. Практикуйте стислі есе (до 1000 слів) зі вступу, основної частини й висновків; у вступі треба викласти тезу (гіпотезу), яку плануєте розгорнути.
3. В основній частині належить роз'яснити й аргументувати вступну тезу (гіпотезу) шляхом викладу власних думок і суджень (що спираються на досвід і дослідження).
4. Аргументи ґрунтуйте на конкретних даних (статистичних та історичних відомостях, оцінках авторитетних дослідників, надійних свідченнях), дбайте про смислову єдність.
5. Поділіть текст на абзаци й дотримуйтеся логіки викладу: у кожному абзаці основної частини вміщуйте не більше як одне судження, підкріплене конкретними даними.
6. Есе може завершуватися і висновками, і стислим аналізом досвіду його написання: з якими труднощами довелося зіткнутися, від яких думок і припущень відмовитися, у чому переконатися.
7. Працюйте із чернеткою, доки не буде впевненості, що тези сформульовано стисло й зрозуміло, аргументація вагома, думки логічні та послідовні.

2. Об'єднавшись у групи, поміркуйте про основні наслідки війни для українців. За відправні пункти для міркувань візьміть: а) твердження французького історика Філіппа де Лари про те, що Перша світова війна стала «демографічним і моральним землетрусом», започаткувавши «століття тоталітаризму»; б) думку американського історика, що спеціалізується на історії Центрально-Східної Європи, Марка фон Гаґена про «зв'язок між війнами і націями» і про те, що «Україна – прекрасний приклад цієї динаміки війни та націєтворення». Зіставивши ці міркування й доповнивши їх судженнями інших істориків, проведіть дискусію.

Як проводити дискусію

1. Дискусія – публічне обговорення суперечливого питання чи проблеми; мета дискусії – виявити не переможця, а наблизитися до істини через зіставлення поглядів.
2. Тему й питання дискусії формують заздалегідь; виступи відбуваються організовано з дозволу ведучого, не можна перебивати опонента.
3. Участь у дискусії беруть усі її учасники; кожен з них має право на власну точку зору.

4. Будь-який погляд підлягає обговоренню; треба поважати думки інших учасників дискусії; не можна підвищувати тону, вживати образливих слів.
5. Потрібно критикувати ідеї, а не учасників дискусії; чітко формулювати свій погляд і уникати категоричності, прагнути чути й розуміти опонента.
6. Вступаючи в дискусію, треба шукати насамперед спільне з опонентом, а в разі незгоди – аргументувати свою позицію сильними фактами.
7. Під час дискусії потрібно підбивати проміжні й остаточні підсумки (це робить ведучий або один з учасників); у підсумках належить утримуватися від тверджень, для яких немає переконливих аргументів.

3. Виконайте тест «Перша світова війна». Проаналізуйте результати тестування, акцентувавши на типових помилках.

4.3. Текстові джерела

1. Історик про український вимір Першої світової війни

В ході війни в обох імперіях посилювалося значення національного питання. <...> В загальнодержавному масштабі колосальні воєнні зусилля виснажили адміністративний і економічний потенціал Російської та Австро-Угорської імперій. В обох державах розклад соціального і національного ладу супроводжувався широким невдоволенням центральною владою, яке відчувалося повсюдно. Новим магнітним полюсом лояльності ставала національність, а епоха багатонаціональних династичних імперій швидко добігала кінця.

Наприкінці XIX – початку XX століття індустріальний бум, урбанізація, становлення масової політики, а також Перша світова війна привели до виникнення в Україні суспільства нового типу. Неодмінною складовою сучасної ідентичності стало уявлення про національність. На 1917 рік українські патріоти в Росії та Австро-Угорщині вже твердо знали, що вони належать до єдиної української нації, яка має право на самоврядування в тій чи іншій формі, а також на вільний розвиток власної культури та мови. Однак національна солідарність українського народу в Галичині різко відрізнялася від тієї плутанини в питаннях національної і соціальної приналежності, яка була характерна для українських земель у складі Росії. У жодній з імперій український рух не мав достатньої сили або мужності, щоб висунути вимогу політичної незалежності. Проте розпад імперій внаслідок Першої світової війни відкривав шлях для української революції.

Екельчик С. Історія України. Становлення модерної нації / авториз. пер. з англ. А. Цимбал. Київ, 2011. С. 93.

Завдання: Поміркуйте, чому Перша світова війна посилила значення національного питання. Що має на увазі історик, коли стверджує, що «Перша світова війна привела до виникнення в Україні суспільства нового типу»?

2. Історик про вплив війни на формування національної свідомості селянства

Одягнені у військові мундири, селяни не цілком розуміли заради чого їх покликано на фронт і кинуту у земляні окопи? Від них очікувалося, що вони повинні віддати своє життя за монарха і батьківщину. Але що було їхньою батьківщиною? Ті, що походили з «глибинки», ототожнювали себе не з певною нацією, а з губернією або повітом, в якому проживали до мобілізації. Ця ситуація не була специфічно російською, українською чи білоруською. Подібна проблема (хоча, зрозуміло, не в таких розмірах) стояла і перед тими державами, в яких успішніше склалися справи з перетворенням «селян на націю» – Францією, Англією, Німеччиною.

Війна «усвідомлювала» селян і в інший спосіб. У складі імперських армій вони завоювали території, населення яких говорило тією самою мовою, співало схожі пісні і мало подібні традиції. Такі контакти прискорювали кристалізацію національної ідеї. Відомий український письменник 1920-х років Микола Куліш уперше познайомився з українським національним рухом, перебуваючи на австрійському фронті

у Галичині. Євген Чикаленко згадував про солдата, який перейшов із російської на українську мову після зустрічей з галицьким населенням. Він також стверджував, що після окупації Галичини і Буковини продаж українських книжок у підросійській Україні зріс до нечуваних раніше масштабів. З іншого боку, галичани, потрапивши у результаті воєнних операцій на Волинь у 1916–1917 роках, організовували там національні школи і поширювали національно-державну ідею серед місцевого населення.

Грицак Я. *Нарис історії України. Формування модерної нації XIX–XX століття*. Київ, 2019. С. 196.

Завдання: Поясніть, спираючись на думку історика, чому війна зумовлювала зростання національної свідомості українського селянства.

3. Історик про результати і наслідки Першої світової війни

Колиска нацистського та радянського режимів і витоки їхньої зустрічі на Кривавих землях – Перша світова війна 1914–1918 років. Вона вбила старі європейські імперії і дала життя мріям про нові. На зміну династичному принципіві врядування прийшла крихка ідея народного суверенітету. Мільйони людей отримують наказ узяти зброю й померти заради справи абстрактної й далекої, в ім'я батьківщини, яка вже відходить у небуття або, навпаки, щойно народжується. Нові держави створювалися практично з нуля, а великі групи цивільного люду були переселені або знищені за допомогою простих і грубих методів. Османська влада знищила понад мільйон вірменів. Російська імперія депортувала німців і євреїв. Нові національні держави обмінялися після війни болгарським, грецьким і турецьким населенням. Ще одна важлива річ – війна знищила єдину світову економіку. Жодному дорослому європейцеві, який жив у 1914 році, не судилося побачити відновлення вільної торгівлі в довоєнних масштабах; більшість дорослих європейців, що жили в 1914 році, так ніколи й не досягли довоєнного рівня життя.

Перша світова війна полягала в збройному конфлікті між Німецькою імперією, Габсбурзькою монархією і Османською імперією (Центральні держави) з одного боку та Францією, Російською імперією, Великою Британією, Італією, Сербією і Сполученими Штатами (Антанта) – з другого. Перемога Антанти у 1918 році поклала край існуванню трьох європейських імперій: Габсбурзької, Німецької і Османської. За умовами Версальської, Сен-Жерменської, Севрської і Тріанонської повоєнних мирних угод, на місці багатонаціональних імперій поставали національні держави, а замість монархій – демократичні республіки. Великі європейські держави, Британія і особливо Франція, хоч і пережили війну, вийшли з неї суттєво ослаблені. В таборі переможців була ілюзія, що після 1918 року життя якось повернеться в довоєнну колію. А революціонери, які сподівалися прийти до влади в краю переможених, вірили, що кров пролилася марно і настануть радикальні перетворення, які допоможуть здолати наслідки війни.

Снайдер Т. *Криваві землі: Європа між Гітлером і Сталіном*. Київ, 2018. С. 21–22.

Завдання: Поясніть думку історика про те, що Перша світова війна «вбила старі європейські імперії і дала життя мріям про нові».

4.4. Візуальні джерела

1. «Плоди війни». Карикатура з італійської газети «Аванті»

Завдання: Інтерпретуйте зображення, використовуючи знання з історії Першої світової війни. Поясніть задум художника.

4.5. Тестові завдання «Перша світова війна»*

Варіант 1

1. Унесіть у текст пропущені відомості (0–0,5–1 б.)

Початок Першої світової війни датують <...> (число, місяць, рік), коли Німеччина оголосила війну <...> (назва держави).

2. Продовжте речення (0–1 б.)

Під час Першої світової війни уряди Австро-Угорщини та Німеччини використовували українське питання як засіб...

А досягнення порозуміння з Францією

Б завоювання Османської імперії

В ослаблення Російської імперії

Г руйнування зміцнілого духу мілітаризму

* Кожен тест на узагальнення матеріалу розділу містить 11 завдань, які дають змогу комплексно перевірити набуття більшості визначених навчальною програмою та очікуваних знань, розумінь і вмінь. Завдання 1–7 відповідають початковому й середньому рівням навчальних досягнень, завдання 8–10 – достатньому, а завдання 11 – високому. Оцінку в балах кожного виконаного завдання вказано в дужках. Оцінка залежить від рівня навчальних досягнень, для визначення якого це завдання призначено, і від складності завдання. Невиконане завдання оцінюється в нуль балів, решта цифр – це частково й повністю виконані завдання.

**Таблиця переведення тестових балів
в оцінку навчальних досягнень за 12-бальною шкалою**

К-ть балів	Оцінка	К-ть балів	Оцінка
1–3	1	19–21	7
4–6	2	22–24	8
7–9	3	25–27	9
10–12	4	28–31	10
13–15	5	32–35	11
16–18	6	36–39	12

3. Назвіть військову операцію, про яку йдеться в тексті, і битву, що приблизно тоді ж відбулася на Західному фронті (0–1–2 б.)

<...> до того часу завершилась операція армії Південно-Західного фронту з оволодіння зимовою, надзвичайно укріпленою ворожою позицією, яку наші вороги вважали безумовно неприступною. На півночі фронту ми повернули значну частину нашої території, а центр і лівий фланг знову завоювали частину Східної Галичини й усю Буковину. Безпосереднім результатом цих удалих дій був вихід Румунії з нейтрального становища та приєднання до нас.

4. За картосхемою визначте рік і назву битви. На картосхемі позначте напрямки ударів німецьких і французьких військ, а також лінію фронту після завершення битви. Завершіть легенду карти (0–1–2–3 б.)

5. Установіть відповідність між історичною особою та її характеристикою (0–1–2–3–4 б.)

- 1 Михайло Грушевський
- 2 Андрій Жук
- 3 Кость Левицький
- 4 Кирило Трильовський

- А** голова Головної української ради
Б засновник товариства «Січ» і січового руху в Галичині
В один з лідерів Союзу визволення України
Г неформальний лідер Товариства українських поступовців
Д борець легіону Українських січових стрільців

6. Установіть відповідність між датами і відомостями про бойовий шлях легіону УСС, упишіть пропущені дату і факт (0–1–2–3–4–5 б.)

- 1 вересень 1914 р.
- 2 <...>
- 3 серпень–вересень 1916 р.
- 4 вересень 1916 – лютий 1917 р.
- 5 лютий–вересень 1918 р.

- А** похід УСС на Наддніпрянщину
Б культурно-освітня діяльність УСС на Волині
В <...>
Г бій за гору Маківку
Д бойові дії на Ужоцькому й Верецькому перевалах

7. Установіть хронологічну послідовність подій Першої світової війни (0–1–2–3 б.)

- А** «14 пунктів» Вудро Вілсона
Б утворення Головної української ради
В Комп'єнське перемир'я
Г Лютнева революція в Росії

8. 3-поміж запропонованих оберіть твердження про причини Першої світової війни (0–1–2–3 б.)

- 1 розпад держав-імперій на Європейському континенті
- 2 суперництво між військово-політичними блоками держав
- 3 виникнення низки національних незалежних держав
- 4 розгортання національних рухів малих народів Європи
- 5 занепад суспільних рухів у домініонах і колоніях
- 6 дух мілітаризму, який опанував уряди і народи європейських країн
- 7 розрахунок отримати контрибуцію для покриття видатків на війну

9. 3-поміж запропонованих оберіть твердження про наслідки Першої світової війни (0–1–2–3 б.)

- 1 питання контролю над Балканами та чорноморськими протоками
- 2 вбивство австрійського ерцгерцога Франца Фердинанда
- 3 система озброєного миру та гонка озброєнь
- 4 переорієнтування економік європейських країн на війнні потреби
- 5 «втрачене покоління» та активні міграційні процеси, біженці
- 6 економічне та технологічне співробітництво між європейськими державами
- 7 демографічні диспропорції та моральний і фізичний стрес

10. Стисло сформулюйте стратегічні цілі українських політичних сил під австрійської України в умовах війни (0–2–4 б.)

11. Розгляньте зображення та виконайте завдання

А) Назвіть сфери суспільного життя періоду Першої світової війни, у яких жінки отримали змогу проявити себе (0–1–2–3 б.)

Б) Які сфери жіночої діяльності не відображено на цих світлинах? Якою в той час була громадська думка про традиційну роль жінки в час війни? (0–1–2–3 б.)

В) Визначте головні наслідки Першої світової війни щодо зміни суспільного становища жіноцтва (0–1–2–3–4 б.)

Варіант 2

1. Унесіть у текст пропущені відомості (0–0,5–1 б.)

Завершенням Першої світової війни вважають <...> (число, місяць, рік), коли капітулювала <...> (назва держави).

2. Продовжте речення (0–1 б.)

Під час Першої світової війни урядові кола Російської імперії сприймали Галичину й Буковину як...

А терени для поширення ідей російського панславізму

Б осередок українського руху, який вони підтримували

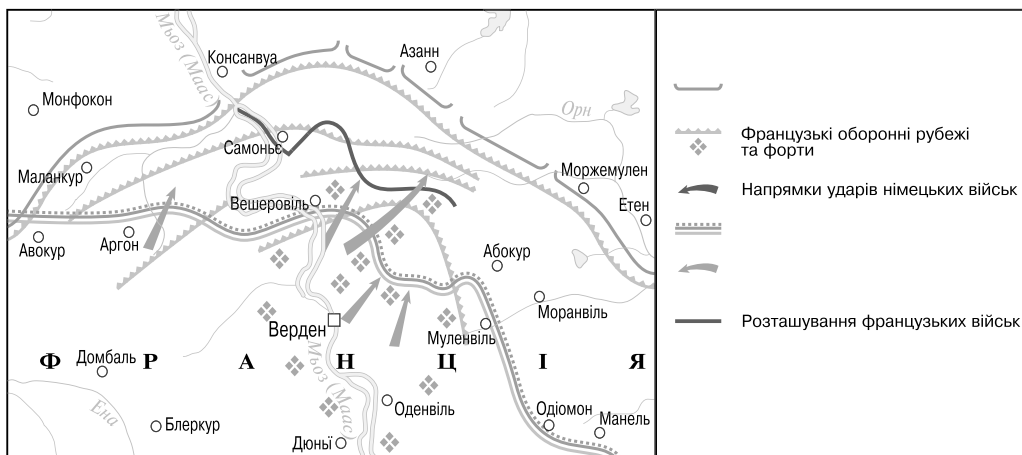
В землі, що мають увійти до складу незалежної Польщі

Г територію, населення якої є опорою імперської влади

3. Назвіть військову операцію, результатом якої стали описані в джерелі події, і битву, що в той самий час відбулася на Західному фронті (0–1–2 б.)

Наші праві націоналісти в особі графа Бобринського, посівши адміністративні посади в «П'ємонті українства», почали переслідувати український національний рух і силоміць навертати уніатів до православ'я. Тяжке враження справив арешт митрополита Андрея Шептицького, який користувався неабияким впливом та авторитетом у краї.

4. За картосхемою визначте рік і назву битви. На картосхемі позначте напрямки ударів німецьких військ, а також лінію фронту після завершення битви. Завершіть легенду карти (0–1–2–3 б.)

5. Установіть відповідність між історичною особою та її характеристикою (0–1–2–3–4 б.)

1 Андрей Шептицький	А голова Загальної української ради
2 Гертруда Атертон	Б перший командир легіону Українських січових стрільців
3 Олена Степанів	В жінка, офіційно зарахована до війська в званні офіцера
4 Теодор Рожанківський	Г митрополит Української греко-католицької церкви
	Д лідер/лідерка феміністичного руху в період світової війни

6. Установіть відповідність між датами і відомостями про бойовий шлях легіону УСС, упишіть пропущені дату і факт (0–1–2–3–4–5 б.)

1 <...>	А утворення легіону УСС
2 вересень 1914 р.	Б <...>
3 квітень–травень 1915 р.	В бої на горі Лисоні
4 серпень–вересень 1916 р.	Г бойові дії на Ужоцькому й Верецькому перевалах
5 лютий–вересень 1918 р.	Д похід УСС на Наддніпрянщину

7. Установіть хронологічну послідовність подій Першої світової війни (0–1–2–3 б.)

- А** перемовини в Бресті та вихід зі світової війни Росії
- Б** Горлицька наступальна операція німецько-австрійських військ
- В** утворення Союзу визволення України
- Г** вступ США у Першу світову війну

8. 3-поміж запропонованих оберіть твердження про причини Першої світової війни (0–1–2–3 б.)

- 1 прагнення контролю над Балканами та чорноморськими протоками
- 2 вбивство австрійського ерцгерцога Франца Фердинанда
- 3 система озброєного миру та гонка озброєнь
- 4 переорієнтування економік європейських країн на воєнні потреби
- 5 «втрачене покоління» та активні міграційні процеси, біженці
- 6 економічне та технологічне суперництво між європейськими державами
- 7 демографічні диспропорції та моральний і фізичний стрес

9. 3-поміж запропонованих оберіть твердження про наслідки Першої світової війни (0–1–2–3 б.)

- 1 розпад держав-імперій на Європейському континенті
- 2 суперництво між військово-політичними блоками держав
- 3 виникнення низки національних незалежних держав
- 4 занепад національних рухів малих народів Європи
- 5 активізація суспільних рухів у домініонах і колоніях
- 6 дух мілітаризму, який опанував уряди і народи європейських країн
- 7 розрахунок отримати контрибуцію для покриття видатків на війну

10. Стисло сформулюйте стратегічні цілі українських політичних сил підросійської України в умовах війни (0–2–4 б.)

11. Розгляньте світлини та виконайте завдання

А) Назвіть регіон (поза Галичиною) і сферу суспільного життя, де в роки Першої світової війни проявили себе Українські січові стрільці (0–1–2–3 б.)

Б) Яку місію виконували січові стрільці в прифронтовій зоні з російського боку кордону (0–1–2–3 б.)

В) Визначте результати суспільно-культурної діяльності січових стрільців на тимчасово окупованих німецькими й австрійськими військами українських теренах (0–1–2–3–4 б.)

Розділ 2

СОЦІАЛЬНІ ТА НАЦІОНАЛЬНІ РЕВОЛЮЦІЇ В ЄВРОПІ. УКРАЇНСЬКА РЕВОЛЮЦІЯ

1. Завдання вчителя/вчительки

- Забезпечити узагальнення відомостей про революційні події в Центральній та Східній Європі в 1917–1921 рр. та українське державотворення;
- сприяти усвідомленню значення Української революції та Акта злуки для української державності;
- підвести до висновку про причини і наслідки втрати Україною національно-державного суверенітету;
- провести підсумкове оцінювання у формі есе «Що хотіли змінити українці під час революції 1917–1921 рр.».

2. Очікувані результати навчання

Учні/учениці розумітимуть:

- значення Української революції та Акта злуки для української державності.

Учні/учениці вмітимуть:

- робити висновки, спираючись на хронологію та синхронізацію революційних подій у Центральній та Східній Європі в 1917–1921 рр.;
- визначити: а) хронологічні межі та етапи Української революції; б) причини змін державного устрою України в період революції;
- порівнювати внутрішню і зовнішню політику урядів УНР (періоду Центральної Ради і Директорії), Української Держави і ЗУНР/ЗОУНР;
- характеризувати особистісні риси лідерів Української революції в контексті державотворення в революційну добу;
- встановити причини й наслідки втрати Україною національно-державного суверенітету.

3. Орієнтовне планування теми (ключові навчальні ситуації)

№	Очікувані результати навчання	Рекомендовані види навчальної діяльності	Навчальні матеріали	Продукти навчання
1	Визначити: а) хронологічні межі та етапи Української революції; б) причини змін державного устрою України періоду революції; пояснювати сутність поняття «політична (громадянська) нація»	Самостійна робота (<i>відкрите розгорнуте завдання або написання есе «Що хотіли змінити українці під час революції 1917–1921 рр.»</i>)	Пізнавальні й творчі завдання 1; підручник: § 6–11 (с. 47–107); синхроністична таблиця «Соціальні та національні революції в Європі. Українська революція»; текстові джерела 1–2; словник термінів; пам'ятка «Як написати есе» (див. узагальнення до розділу 1); критерії самооцінювання есе	Письмова робота «Українська революція: хронологічний вимір» або есе; визначення поняття

№	Очікувані результати навчання	Рекомендовані види навчальної діяльності	Навчальні матеріали	Продукти навчання
2	Визначити спільні й відмінні риси в політиці урядів УНР, Української Держави, ЗУНР/ЗОУНР, УСРР; пояснювати події Української революції 1917–1921 рр. у контексті повоєнних змін у Центральній та Східній Європі	Робота в парах і групах	Пізнавальні й творчі завдання 2; підручник: § 6–11 (с. 47–107); таблиці «Соціальні та національні революції в Європі. Українська революція», «Політика українських і російських (на території України) урядів у 1917–1921 рр.», «Національна політика урядів УНР, Української Держави, ЗУНР/ЗОУНР у 1917–1921 рр.»; текстові джерела 3; візуальне джерело; завдання для пар/груп (на картках); тест	Перетворені у формі кіл Вена таблиці; блок-схеми; тест «Соціальні та національні революції в Європі. Українська революція» (варіанти 1 і 2)
3	Характеризувати особистісні риси лідерів Української революції в контексті державотворення в революційну добу; встановити причини і наслідки втрати Україною національно-державного суверенітету	Прийоми «Групування (асоціативний куш)» і «Два – чотири – усі разом»; дискусія з використанням техніки «Моя теза»	Пізнавальні й творчі завдання 3; підручник: §§ 6–11 (с. 47–107); текстові джерела 3; візуальне джерело; зразок семантичної карти; таблиця «Штрихи до колективного портрета лідерів Української революції»; пам'ятка «Як проводити дискусію» (див. узагальнення до розділу 1)	Семантична карта «Національний лідер» з коментарями; висновки за результатами дискусії

4. Навчальні матеріали

4.1. Словник термінів

✓ **Політична (громадянська) нація** – спільність громадян певної держави, об'єднаних політичними інтересами незалежно від їхнього етнічного походження. У такому значенні поняття сформувалося й усталилося наприкінці XVIII – першій половині XIX ст. у США і тих державах Західної Європи, яким був властивий відносний збіг етнічних і державних кордонів, а поширення ідеології модерного націоналізму збігалось з процесами широкої демократизації. Унаслідок двох світових війн модель політичної нації було закладено як основний елемент сучасної світової політичної системи та міжнародного права. Історики (як-от, В. Солдатенко) стверджують, що «з початком революції [1917 р.] прискорився процес перетворення українського етносу на сучасну політичну націю». На противагу політичній існує концепція етнічної нації, яка ґрунтується на визнанні пріоритету етнокультурних чинників. У дійсності політичні й етнічні чинники перепліталися. Тому, по суті, більшість національних держав намагалися сформувати політичну націю навколо етнічної нації, яка ставала державотворчою.

4.2. Пізнавальні й творчі завдання

1. Виконайте самостійну роботу.

Варіант 1. На сайті Українського інституту національної пам'яті запропоновано такі етапи революції 1917–1921 рр.: березень 1917 – квітень 1918 р.; 29 квітня – 14 грудня 1918 р.; грудень 1918 – листопад 1921 р. Обґрунтуйте пропоновані: а) хронологічні межі та періодизацію Української революції; б) визначте й поясніть критерій цієї періодизації, використовуючи синхроністичну таблицю «Соціальні та національні революції в Європі. Українська революція» та представлені в діаграмі Вена результати порівняльного аналізу політики українських урядів.

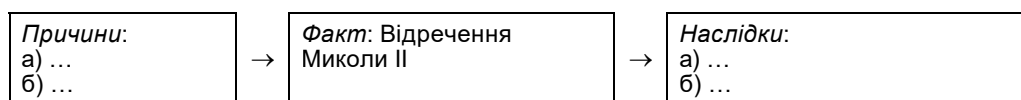
Варіант 2. Напишіть есе «Що хотіли змінити українці під час революції 1917–1921 рр.». Відповідно до наведених критеріїв оцініть свою роботу.

Критерій	Змістовий вияв і композиційне оформлення	Бали
Теза	Учень вправно формулює тезу (напр.: <i>У 1917–1921 рр. українці прагнули радикальних суспільних змін</i>)	2
	Теза сформульована не надто вправно (напр.: <i>У 1917–1921 рр. українці прагнули здійснити чимало змін</i>)	1
	Тезу не наведено або вона не відповідає темі (напр.: <i>У 1917–1921 рр. українці боролися за краще життя</i>)	0
Аргументи	Наведено щонайменше три аргументи на підтвердження тези (напр.: <i>Під час революції українські політичні сили взяли за утвердження автономії, згодом – за створення держави, відстоювали національну єдність, намагалися будувати новий устрій на засадах демократії та соціальної справедливості</i>)	3
	Наведено два аргументи	2
	Наведено один аргумент	1
	Аргументів не наведено або вони недоречні	0
Факти на підтвердження тези й аргументів	Кожен аргумент підтверджено одним-двома історичними фактами (напр.: <i>Уже в Першому Універсалі УЦР заявила, що домагатиметься політичної автономії України, у Третньому – проголосила УНР, у Четвертому (у січні 1918 р.) – заявила про незалежність держави. 22 січня 1919 р. Універсалом Директорії було повідомлено про те, що до складу УНР на правах широкої автономії включено Західну область, колишню ЗУНР. Правові акти УНР і ЗУНР/ЗОУНР проголошували запровадження демократичних свобод, а також передбачали соціальні перетворення, спрямовані на покращення становища селянства і робітництва. Для національних меншин передбачено національно-персональну автономію. Чимало українців зі зброєю в руках захищали свою державу у війні з російськими більшовиками й білогвардійцями, поляками, протистояли внутрішній анархії</i>)	3
	Більшість аргументів підтверджено історичними фактами	2
	Доречні факти наведено тільки щодо одного аргументу	1
	Немає фактів або наведені факти недоречні	0
Логічність, послідовність викладу	Висловлення засвідчує зосередженість на обговорюваній проблемі, цілісний, послідовний, несуперечливий розвиток думки	2
	Виклад не завжди послідовний, у тексті є суперечності, порушено цілісність тексту	1
	Виклад нелогічний, суперечливий, фрагментований	0

Критерій	Змістовий вияв і композиційне оформлення	Бали
Висновок	Висновок відповідає темі й органічно випливає з тези, аргументів і фактів (напр.: <i>Отже, у 1917–1921 рр. українці наполегливо боронили Українську державу, її незалежність, територіальну цілісність та демократичний устрій / економічні й соціальні права</i>)	2
	Висновок частково відповідає тезі або не пов'язаний з наведеними аргументами і фактами (напр.: <i>Отже, у 1917–1921 рр. українці вперто боролися за вільне життя на рідній землі</i>)	1
	Висновку немає або він не відповідає тезі, не пов'язаний з наведеними аргументами і фактами	0
Усього балів:		12

2. Спираючись на набуті знання та синхроністичну таблицю «Соціальні та національні революції в Європі. Українська революція», доповніть блок-схеми:

№ 1

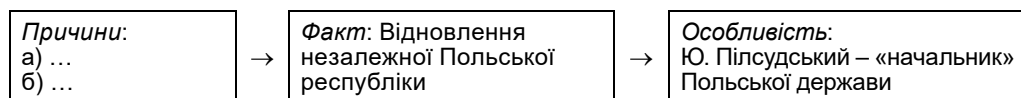
№ 2

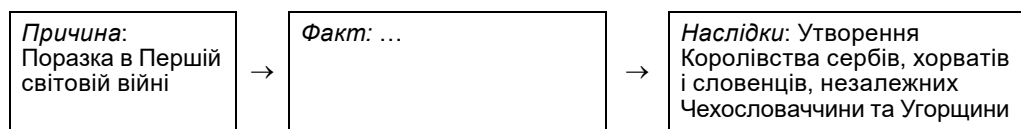
№ 3

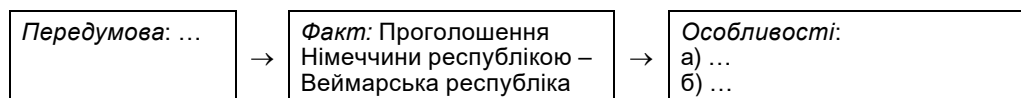
№ 4

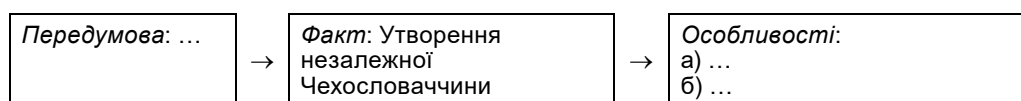
№ 5

№ 6

№ 7

№ 8

Причина: «Револуція айстр» в Угорщині	→	Факт: ...	→	Наслідки: а) ... б) ...
---	---	------------------	---	--------------------------------------

№ 9

Передумова: Лютнева (1917 р.) революція в Росії	→	Факти: а) ... б) ...	→	Наслідок: Український національний конгрес
---	---	-----------------------------------	---	---

№ 10

Передумови: а) ... б) ...	→	Факти: Утворення Національної ради та проголошення Держави словенців, хорватів і сербів	→	Наслідок: ...
--	---	--	---	----------------------

№ 11

Передумови: ...	→	Факт: III Універсал УЦР	→	Наслідки: а) ... б) ...
------------------------	---	--------------------------------	---	--------------------------------------

№ 12

Передумова: ...	→	Факти: IV Універсал УЦР	→	Наслідки: а) ... б) ...
------------------------	---	--------------------------------	---	--------------------------------------

№ 13

Передумови: а) ... б) ...	→	Факти: а) ... б) ...	→	Особливість: Авторитарний (гетьманський) режим
--	---	-----------------------------------	---	---

№ 14

Передумова: Антигетьманське повстання під проводом Директорії	→	Факти: а) ... б) ...	→	Особливість: ...
---	---	-----------------------------------	---	-------------------------

№ 15

Причини: а) ... б) ...	→	Факт: Перший зимовий похід Армії УНР	→	Наслідки: а) ... б) ...
-------------------------------------	---	---	---	--------------------------------------

Використовуючи дані таблиць «Соціальні та національні революції в Європі. Українська революція» (див. § 6, завдан. 2, завершено – § 9, завдан. 1), «Політика українських і російських (на території України) урядів у 1917–1921 рр.» (див. § 8, завдан. 3, завершено – § 10, завдан. 2), «Національна політика урядів УНР, Української Держави, ЗУНР/ЗОУНР у 1917–1921 рр.» (див. § 11, завдан. 2), порівняйте: а) зовнішню політику УНР і ЗУНР/ЗОУНР; б) внутрішню політику УНР і ЗУНР/ЗОУНР; в) зовнішню політику УНР та Української Держави; г) внутрішню політику УНР та Української Держави; д) зовнішню політику Української Держави та ЗУНР/ЗОУНР; е) внутрішню політику Української Держави та ЗУНР/ЗОУНР; а також (окремі учні) політику УНР,

Української Держави, ЗУНР/ЗОУНР, з одного боку, та УСРР, з другого. Що зумовило виявлені особливості? Результати порівняльного аналізу представте у формі діаграми Вена.

3. На основі таблиці «Штрихи до колективного портрета лідерів Української революції», матеріалів Українського інституту національної пам'яті «Сто облич» (див. <https://bit.ly/2Mw0dKF>) і власних суджень створіть семантичну карту «Національний лідер». (Семантична карта – смисловий комплекс у вигляді графічно впорядкованих і логічно пов'язаних понять; у центрі смислового комплексу ставлять головне поняття – ключове слово).

Як за допомогою семантичної карти підготувати портрет національного лідера Української революції 1917–1921 рр.

1. Розгляньте приклад семантичної карти (як-от, з поняттям «Голокост») і за таким зразком підготуйте семантичну карту «Національний лідер». Для цього напишіть по центру (аркуша / дошки) поняття «національний лідер». Дізнайтеся за допомогою інтернету чи словника його значення. Врахуйте, що йдеться про ідеал національного лідера українців – уявну особу, чесноти та характер якої були б для державного будівництва в 1917–1921 рр. найкориснішими.

2. З-поміж рис, які характеризують провідних діячів Української революції, виокремте ті, які, на Вашу думку, допомагали творити українську державу та організовувати відсіч агресорам. Упишіть їх у семантичну карту (зазначивши поруч прізвищ лідерів революції, яким вони були притаманні).

3. Поміркуйте, які ще риси характеру Ви хотіли б бачити в лідерів Української революції. Міркуючи, скористайтеся, наприклад, знаннями про лідерів інших держав, відомостями з громадянської освіти, власними спостереженнями за громадським життям у школі, місцевій спільноті, Україні. Упишіть пропозиції в семантичну карту.

4. Погодьте створену семантичну карту в парах, квартетах, ширшій групі (доречно створити дві більші групи, зібравши в них спікерів від квартетів). Оберіть спікера, який представить класу узгоджену групою семантичну карту.

5. Прокоментуйте наявні в семантичних картах альтернативні пропозиції до портрета національного лідера.

Приклад семантичної карти з поняттям «Голокост»

Поміркуйте, чи є підстави стверджувати, що Україна втратила здобутий у революції національно-державний суверенітет через: а) небажання держав – переможниць у світовій війні бачити Україну самостійною; б) недостатню консолідацію суспільних

верств навколо ідеї української державності; в) гострі ідейні протиріччя української політичної еліти. Які ще чинники, на Вашу думку, можна віднести до причин поразки українського державотворення в 1917–1921 рр.? Якими були наслідки втрати Україною національно-державного суверенітету?

Як провести дискусію з використанням техніки «Моя теза»

1. Запишіть на папері тезово причини й наслідки того, що українській політичній еліті не вдалося повною мірою втілити в життя ідею відродження державності України (*тезами можуть бути як власні міркування, так і твердження істориків*).
2. Під час дискусії обґрунтуйте свої тези та обміркуйте ті, які запропонували інші учні.
3. Випишіть на великому аркуші паперу або дошці відібрані під час дискусії судження про причини й (*окремо*) наслідки втрати Україною національно-державного суверенітету.

4.3. Текстові джерела

1. Володимир Винниченко про періодизацію Української революції

Історію відродження української нації з моменту вибуху Великої Російської Революції по сьогоднішній день можна поділити на чотири доби.

Поняття доби звучить неначе трохи невідповідно до тих коротких протягів часу, які охоплюють ці доби. Але, будучи малими по кількості часу, вони містять у собі стільки національного, політичного й соціального змісту, історія нашого народу на протязі їх зробила такі велетенські кроки, що цілком оправдано можуть бути названі добами.

Їх чотири:

1. *Доба Центральної Ради*. З двома періодами: 1) Період революційної організації державності й морально-правової влади, 2) Період юридично-правової державності.

2. *Доба Гетьманщини*.

3. *Доба Директорії*.

4. *Доба Отаманщини*.

В основу цього поділу покладено ролі тих чи інших соціальних верств під час цих моментів.

Чинником доби Центральної Ради є вся свідома національна демократія без ріжниць клас.

Доба Гетьманщини одзначається пануючою роллю клас буржуазних і реакційних.

Під час доби Директорії головна ролі переходить до клас революційних – пролетаріату сільського й міського.

Головним чинником доби Отаманщини є елемент військовий, ідеологічно репрезентуючий дрібне національне міщанство, а в акції своїй автократичний.

Винниченко В. Відродження нації (Історія української революції [марець 1917 р. – грудень 1919 р.]): у 3 част. Част. I. Київ, 1990 / репринт. відтворення вид.: Київ–Відень, 1920. С. 11–12.

Завдання: Обміркуйте запропоновану політиком і письменником періодизацію Української революції. Чи згодні Ви з таким баченням тогочасної ситуації? Висновок обґрунтуйте.

2. Історик про зміни державного устрою України

Розбиття українських політичних сил, неспроможність об'єднати їх на одній державницькій платформі безперечно заважило у трагічний спосіб на долі наших визвольних змагань. Але це розбиття було наслідком тодішньої загальної політичної незрілості українського громадянства, і тому годі перекидати відповідальність за нього тільки на цю чи ту групу. Треба призвичаюватися до думки, що хиби й помилки української революції, без уваги на те, хто їх робив, ішли на рахунок усієї нації, бо всім, а не тільки однопартійцям, доводилося за них платити. Подібно й успіхи та до-

сягнення – це наш спільний капітал. Тому, незалежно від будь-яких ідеологічних симпатій чи антипатій, треба визнати, що, наприклад, період Гетьманщини дав зразки упорядкованих відносин, адміністративного та культурного будівництва й активної зовнішньої політики. Знову ж за українськими комуністами заслуга, що серед дуже трудних умов російської військової окупації вони відстоювали ідею української державности та робили зусилля в напрямі українізації зрусіфікованого пролетаріату та міського населення <...>

Але те, що ми всі аспекти української революції вважаємо за наш спільний національний досвід, зовсім не значить, що ми кладемо знак рівності між трьома державними формаціями тієї доби. Ряд об'єктивних критеріїв стверджує промовисто, що саме Українська Народна Республіка була в історії визвольних змагань явищем головним і центральним.

Лисяк-Рудницький І. Історичні есе: в 2 т. Т. 2 / упоряд. Я. Грицак; пер. з англ. У. Гавришків, Я. Грицака. Київ, 1994. С. 39.

Завдання: Проаналізуйте текст і визначте чинники, що зумовили зміни в державному устрої України. Як історик оцінює ці зміни, яку з «державних формацій» він вважає найважливішою для нації. Аргументовано підтримайте або спростуйте його судження.

3. Історик про причини утвердження при владі більшовиків

І все ж революція [більшовицький Жовтневий переворот] вижила. Так сталося через три основні причини. По-перше, революція мала у своєму розпорядженні унікально сильний, практично державобудівний інструмент в особі шестисоттисячної централізованої, дисциплінованої Комуністичної партії. Хай там яку роль вона відігравала до революції, але ця організаційна модель, яку невтомно пропагував і захищав Ленін від 1902 року, після революції дійшла свого розквіту. Практично всі революційні режими «основного з ХХ віку» запозичували який-небудь її варіант. По-друге, це очевидно був *єдиний* уряд, що міг і хотів утримати Росію при купі як державу, а тому користувався значною підтримкою тих патріотичних росіян, котрі за інших умов були б йому політично ворожими, скажімо, офіцерів, що без них годі було збудувати нову, Червону армію. Для них, як і для ретроспективно задивленого історика, вибір 1917–18 років був не між ліберально-демократичною чи неліберальною Росією, а між Росією й розпадом, що спіткав інші архаїчні й переможені імперії, власне Австро-Угорщину й Туреччину. На відміну від останніх, Росія завдяки більшовицькій революції зберегла більшість своєї багатонаціональної територіальної єдності старої царської держави щонайменше на ще сімдесят чотири роки. А третя причина полягає в тому, що революція дозволила селянам узяти землю. Коли дійшло до діла, то великоросійське селянство, серцевина держави та її нової армії, вирішило, що краще втримає землю за «червоних», ніж коли повернеться дворянство. Це й дало більшовикам вирішальну перевагу в Громадянській війні. Як з'ясувалося, російські селяни були завеликі оптимісти.

Гобсбаум Е. Вік екстремізму. Коротка історія ХХ віку 1914–1991 / пер. з англ. О. Мокровольський. Київ, 2001. С. 61.

Завдання: Обміркуйте написане істориком. Чи погоджуєтеся Ви з таким поясненням політичного успіху більшовиків? Доберіть факти на підтвердження або спростування суджень історика.

4.4. Візуальні джерела

Завдання: Поміркуйте, у чому карикатура, яка з'явилася в київському журналі «Гедз» як відгук на події першої російсько-української війни, перегукується з думками сучасних істориків про суперечливість соціальних (не тільки політичних) революцій, адже багато з них взагалі збивались на манівці – поринали у вир терору, спрямованого на взаємне винищення еліт, «будували» лад, який був хіба що карикатурою на передреволюційні сподівання. Якими засобами автор карикатури передав ці думки?

За виданням: Гедз (Київ). 1918. № 3. С. 1.

Підпис: «Йї [Свободу] принесено з півночі на вістрях багнетів жандармом Муравйовим, тому й забинтовано»

Запитання для аналізу карикатури: 1. Чому автор назвав карикатуру «Свобода»? 2. Які соціальні та національні групи уособлює карикатурний персонаж? 3. Які загрози створює таке розуміння свободи для суспільства? 4. Чи погодитеся Ви з таким судженням В. Винниченка: «Українці не зрозуміли наглядної лекції історії: вони розщепили свою суцільну зброю на дві половини: на соціальну і національну, вибрали останню і почали нею боротися проти соціальної. Через це вони зразу ж одірвалися від своїх працюючих мас і були доценту розбиті» (Винниченко В. Відродження нації (Історія української революції [марець 1917 р. – грудень 1919 р.]). Част. II. Київ–Відень, 1920. С. 328).

4.5. Тестові завдання

«Соціальні та національні революції в Європі. Українська революція»

Варіант 1

1. Унесіть у текст пропущені відомості (0–0,5–1 б.)

В умовах більшовицького наступу на Київ <...> (число, місяць, рік) Центральна Рада ухвалила Четвертий універсал, в якому <...> (назва держави) проголошено незалежною, вільною суверенною державою.

2. Продовжте речення (0–1 б.)

У «14 пунктах» Відро Вілсона йшлося про право народів на самовизначення, а десятий пункт передбачав...

- А утворення української держави на Наддніпрянщині
- Б автономний розвиток народів Австро-Угорщини
- В досягнення польсько-українського компромісу
- Г федералізацію Російської імперії

3. Визначте історичну подію, про підготовку до якої оповідає текст. Коли відбулася ця подія? (0–1–2 б.)

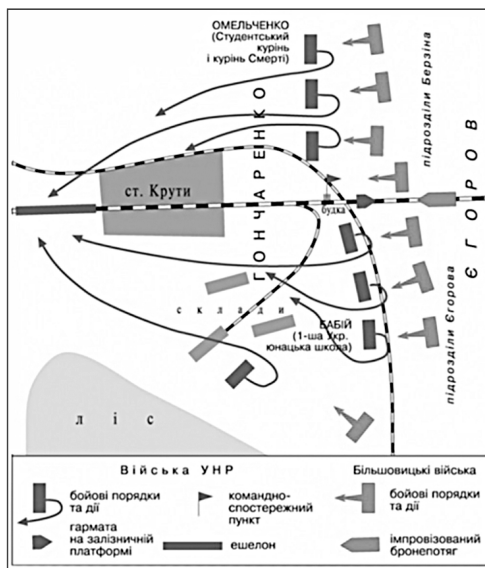
УНРада затвердила Фастівський договір. Наступним етапом стала участь делегації УНРади під керівництвом Льва Бачинського в роботі Трудового конгресу в Києві.

4. За картосхемою визначте дату і назву бою. Під час якої війни цей бій відбувся? (0–1–2–3 б.)

5. Увідповідніть історичні особи з їхніми характеристиками (0–1–2–3–4 б.)

- 1 Альфред Шаманек
- 2 Томаш Масарик
- 3 Міхай Карої
- 4 Номан Челебіджихан

А перший президент Чехословаччини
Б прем'єр-міністр і президент Угорщини
В командир бригади Української галицької армії
Г президент Української академії наук
Д голова Директорії Кримської Народної Республіки

6. Установіть відповідність між датами та подіями Української революції, упишіть пропущені дату і факт (0–1–2–3–4–5 б.)

1 березень 1917 р.	А прихід до влади гетьмана Павла Скоропадського
2 <...>	Б <...>
3 грудень 1918 р.	В повалення Української Держави і прихід до влади Директорії
4 січень 1919 р.	Г укладення Варшавської угоди (угоди Пілсудського–Петлюри)
5 квітень 1920 р.	Д утворення Української Центральної Ради

7. Установіть хронологічну послідовність подій, пов'язаних з утворенням ЗУНР (0–1–2–3 б.)

- А** ухвалення тимчасової конституції
Б початок польсько-української війни
В утворення Української національної ради
Г Листопадовий чин

8. Визначте передумови Української революції (0–1–2–3 б.)

- 1 діяльність на території України російських і польських політичних партій
- 2 зумовлені війною суспільні та геополітичні зміни в Центрально-Східній Європі
- 3 створення під час Першої світової війни численних українських збройних сил
- 4 високий рівень українського національного руху, у якому міцніла незалежницька течія
- 5 переважання революційної тематики в українській літературі та мистецтві
- 6 ігнорування імперіями аж до самого кінця війни українських національних інтересів
- 7 високий рівень життя населення, що давав змогу ставити політичні вимоги

9. 3-поміж наведених тверджень виберіть ті, які стосуються діяльності Директорії (0–1–2–3 б.)

- 1 відновлення Української Народної Республіки
- 2 утворення Веймарської республіки
- 3 ухвалення закону «Про національно-персональну автономію»
- 4 проведення Конгресу трудового народу України
- 5 більшовицький Жовтневий переворот
- 6 заснування Української академії наук
- 7 боротьба в «трикутнику смерті»

10. Сτισло сформулюйте Ваше розуміння взаємодії соціальних і національних чинників у розгортанні революцій у Центральній і Східній Європі після Першої світової війни (0–2–4 б.)

11. Розгляньте світлини та виконайте завдання

А) Як Ви гадаєте, чим було зумовлено відновлення козацьких традицій (в елементах одностроїв, прапорів, назв військових підрозділів) в Армії УНР? (0–1–2–3 б.)

Б) Наведіть приклади, коли козацька традиція проявилася в революційній Україні в найменуваннях військових підрозділів (0–1–2–3 б.)

В) Поміркуйте про військове будівництво в роки Української революції, його досягнення й прорахунки (0–1–2–3–4 б.)

Варіант 2

1. Унесіть у текст пропущені відомості (0–0,5–1 б.)

Парламентська репрезентація ініціювала створення <...> (назва інституції). До неї запрошено українських депутатів парламенту, Галицького та Буковинського сеймів, представників партій. Установче засідання відбулося <...> (число, місяць, рік) у Львові. Тоді й було проголошено утворення на теренах Австро-Угорщини, де українці становили більшість (Галичина, Буковина, Закарпаття), української держави.

2. Продовжте речення (0–1 б.)

Спочатку основною вимогою Центральної Ради була автономія України у складі...

- А** польсько-литовської держави (Речі Посполитої)
- Б** демократичної унітарної Польської Республіки
- В** Російської імперії як конституційної монархії
- Г** демократичної федеративної Росії

3. Про яку республіку йдеться в тексті? Коли вона існувала? (0–1–2 б.)

Внутрішня політика цієї республіки будувалася за більшовицьким зразком, а для розправ з опонентами застосовувався «червоний терор». Головну роль відігравав Бела Кун. Згодом він виїхав у радянську Росію, деякий час навіть очолював Кримревком, був репресований і розстріляний.

4. За картосхемою визначте час і назву військової операції. Під час якої війни вона відбулася? (0–1–2–3 б.)

5. Увідповідніть історичні особи з їхніми характеристиками (0–1–2–3–4 б.)

- 1 Михайло Омелянович-Павленко
- 2 Юрій Тютюнник
- 3 Мирон Тарнавський
- 4 Никифор Григор'єв

- А** командувач Української галицької армії
- Б** командувач Першого зимового походу Армії УНР
- В** отаман Повстанських військ Херсонщини, Запоріжжя і Таврії
- Г** отаман Революційної повстанської армії України
- Д** командувач Другого зимового походу Армії УНР

6. Установіть відповідність між датами та революційними подіями в Центральній та Східній Європі, упишіть пропущені дату і факт (0–1–2–3–4–5 б.)

- 1 грудень 1917 р.
- 2 листопад 1918 р.
- 3 січень 1919 р.
- 4 <...>
- 5 листопад 1921 р.

- А** <...>
- Б** утворення Кримської Народної Республіки
- В** Варшавська угода між Польщею та УНР
- Г** проголошення Української Соціалістичної Радянської Республіки
- Д** відновлення незалежності Польщі

7. Установіть хронологічну послідовність подій, пов'язаних з діяльністю Української Центральної Ради (0–1–2–3 б.)

- А** проведення Всеукраїнського національного конгресу в Києві
- Б** ухвалення Конституції (Статуту про державний устрій, права і вольності) УНР
- В** проголошення Української Народної Республіки
- Г** перша російсько-українська війна

8. Визначте твердження, які стосуються зображеного на світлині діяча (0–1–2–3 б.)

- 1 дитинство провів у родинному маєтку Тростянець на Чернігівщині, де плекали дух козацької минувшини
- 2 у 1917–1919 рр. – заступник голови Української Центральної Ради, голова Генерального секретаріату, голова Директорії УНР

3 військовик, у 1918 р. гетьман Української Держави

4 голова Української Центральної Ради, у 1919 р. емігрував, але в 1924 р. повернувся до радянської України

5 не визнавав ні Центральної Ради, ні Директорії, а П. Скоропадського вважав ворогом, оскільки в період Гетьманату спалено хату матері

6 після повалення Гетьманату жив у Німеччині, відстоював українські інтереси перед німецькими політиками

7 голова (президент) УНРади, а від червня 1919 р. – уповноважений диктатор ЗУНР

9. З-поміж наведених позицій виберіть ті, які стосуються розпаду Австро-Угорщини (0–1–2–3 б.)

1 Вільгельм II Гогенцоллерн

5 11 листопада 1918 р.

2 універсали Центральної Ради

6 проголошення ЗУНР

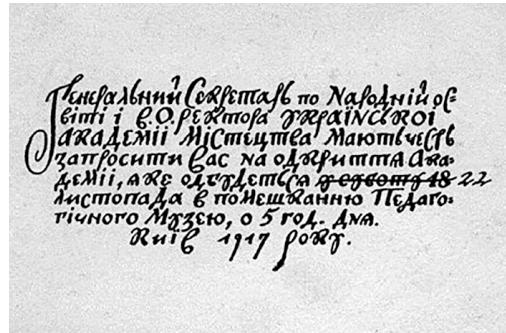
3 всеукраїнські військові з'їзди

7 зимові походи Армії УНР

4 Карл I Габсбург

10. Стисло сформулюйте причини російсько-українських та польсько-української війн, які розгорнулися на етапі розпаду Російської та Австро-Угорської імперій (0–2–4 б.)

11. Розгляньте світлини та виконайте завдання

А) Про яку подію можна довідатися на підставі наведених зображень? Коли вона відбулася? Кого Ви можете розпізнати на світлині? (0–1–2–3 б.)

Б) Схарактеризуйте політику українських урядів під час революції у сфері культури, науки й освіти (0–1–2–3 б.)

В) Поміркуйте про роль мистецтва в роки революції. Які мистецькі ініціативи й жанри зазвичай проявляють себе в такі періоди найвиразніше? Кого Ви можете назвати з українських митців, які творили в 1917–1921 рр. (0–1–2–3–4 б.)

Розділ 3

ОБЛАШТУВАННЯ ПОВОЄННОГО СВІТУ: МІЖ ДЕМОКРАТІЄЮ ТА АВТОРИТАРИЗМОМ

1. Завдання вчителя/вчительки

- Організувати написання й обговорення есе про осмислення європейськими інтелектуалами й політиками в 1920-х роках впливу світової війни на життя континенту;
- розвивати вміння шукати й аргументовано представляти різні інтерпретації 1920-х років як історичного періоду;
- провести підсумкове оцінювання знань, розумінь і вмінь за темою розділу; проаналізувати його результати.

2. Очікувані результати навчання

Учні/учениці вмітимуть:

- висловити (письмово або усно) міркування про витоки ідеї європейської єдності, встановити їхній зв'язок з осмисленням сутності й наслідків Першої світової війни;
- скласти історичний образ 1920-х років (з європейської та української перспективи), відстояти свій погляд у дискусії.

3. Орієнтовне планування теми (ключові навчальні ситуації)

№	Очікувані результати навчання	Рекомендовані види навчальної діяльності	Навчальні матеріали	Продукти навчання
1	Висловити (письмово або усно) міркування про витоки ідеї європейської єдності як результату осмислення сутності й наслідків Першої світової війни	Написання (індивідуальне) й аналіз (у парах) розгорнутих есе «Ідея пан-Європи: витоки, спроби реалізації й причини невдач»	Пізнавальні й творчі завдання 1; підручник: § 12–17 (с. 108–145); текстові джерела 1; візуальні джерела 1; додаткові джерела; пам'ятка «Як написати есе» (див. узагальнення до розділу 1)	Есе
2	Висловити обґрунтовані міркування про 1920-ті роки як період в історії світу загалом і України зокрема	Дискусія (прийом «Займи позицію»)	Пізнавальні й творчі завдання 2; підручник: § 12–17 (с. 108–145); текстові джерела 2–3; додаткові джерела; пам'ятка «Як проводити дискусію» (див. узагальнення до розділу 1)	Участь у дискусії; перелік суджень і аргументів
3	Застосувати набуті знання, розуміння і вміння для виконання й аналізу тесту	Самостійна робота (тестування); аналіз результатів тестування (з обговоренням типових помилок)	Тест «Облаштування повоєнного світу: між демократією та авторитаризмом» (варіанти 1 і 2)	Тест; участь в обговоренні результатів тестування

4. Навчальні матеріали

4.1. Словник термінів

✓ **Пан'європейський союз** – громадсько-політичний рух, що виник на початку 1920-х років і був спрямований на європейську інтеграцію, політичне й економічне об'єднання європейських народів на рівноправній демократичній основі та християнських цінностях. Засновник та ідеолог – австрійський політик і філософ Ріхард Куденгоф-Калергі (*Richard Coudenhove-Kalergi*, 1894–1972). Рух протидівав нацизму та комунізму, підготував ґрунт для європейської інтеграції після Другої світової війни.

4.2. Пізнавальні й творчі завдання

1. Напишіть есе «Ідея пан-Європи: витоки, спроби реалізації й причини невдач». Для цього скористайтеся набутим досвідом і пам'яткою «Як написати есе» (див. узагальнення до розділу 1). Пам'ятайте, що есе виражає індивідуальні міркування з конкретного питання і свідомо не претендує на вичерпну відповідь. Значно більше важить у ньому активна позиція автора, яка читається навіть між рядків. У класі, об'єднавшись у пари, обговоріть підготовані есе.

2. Залежно від відповіді на запитання: *Чим для українців та інших європейських народів були 1920-ті роки – періодом процвітання чи часом формування умов для наступних суспільних потрясінь?* – об'єднайтеся в групи. Варіанти відповідей: а) 1920-ті – період економічного і суспільного процвітання; б) 1920-ті – період, коли формувалися передумови для майбутніх суспільних потрясінь; в) маю інакшу, відмінну від запропонованих, відповідь; г) не знаю, як відповісти на запитання. Далі в групах, які підтримали позиції А, Б і В, упродовж 5–7 хв доберіть аргументи на підтримку своєї позиції. Учні з групи Г ознайомлюються з аргументацією інших груп і формують власну позицію. Результати групової роботи представляють спікери (по одному від групи). Спікер групи Г інформує про вибір позиції членів групи, пояснює, які аргументи виявилися найбільш переконливими.

3. Виконайте завдання тесту «Облаштування повоєнного світу: між демократією та авторитаризмом». Самостійно проаналізуйте тест, який оцінив учитель. Під час обговорення визначте типові помилки.

4.3. Текстові джерела

1. Про початки пан'європейського руху та його ідеолога Ріхарда Куденгофа-Калергі

Людиною, яка на початку 20-х років розвивала ідею пан-Європи, від 1922 р. її пропагувала і стала двигуном пан'європейської унії в перші десятиліття її існування, була одна й та ж особистість: Ріхард Куденгоф-Калергі <...>

У 1913 р. він почав вивчати у Відні філософію та сучасну історію. Проте вже наступного року плани стати викладачем філософії перекреслила Перша світова війна. 31 серпня 1918 р. він пише акторці Іді Роланд, своїй першій дружині: «Найсумніше в цілій світовій війні я бачу не так у всіх жахливих вбивствах і жахіттях у всіх куточках світу; це все минуло. Але те жахливе, що можливо, залишиться і на наступні століття, це передусім пробуджена агресивна тенденція до націоналістичної свідомості» <...> Молодий Ріхард Куденгоф-Калергі вітав падіння старого порядку в кінці світової війни. Він приєднався до Вілсона і Народного Союзу, проте скоро був змушений визнати, що «в 1919 році Європа була ще більше роз'єднана, ніж у часи Великого переселення народів». Через Першу світову війну та провал нового порядку в Європі Куденгоф-Калергі врешті-решт повернув свою увагу з філософії на політику.

<...> У 1923 р. в замку Вюртінґ він написав свою програмну книгу «Пан-Європа», зміст якої став його життєвою темою. При цьому не йшлося ні про академічний захист, ні про натхненну книгу для політиків, а передусім про початок (стартовий по-

стріл) для масового руху <...> Куденгоф-Калергі був переконаний, що падіння Європи мало не біологічні, а політичні причини: «Не народи Європи є гнилими, а її політична система. Її радикальна зміна може й повинна призвести до повного одужання хворої частини світу». Він аналізував європейську сучасність у світовому політичному контексті та наголошував на об'єднанні Європи як на стратегії виживання: «Європейське питання може бути вирішене тільки через об'єднання її народів. Таке об'єднання може відбутись або добровільно – через утворення пан'європейського державного об'єднання, або через насильницьке завоювання Росією».

Байер С. *Історія пан'європейського руху*. URL: <http://paneuropa.srv.if.ua/content/view/13/33/>

Завдання: Схарактеризуйте погляди Р. Куденгофа-Калергі. Як Ви гадаєте, об'єднання європейських народів справді є умовою «виживання» цієї частини світу? Відповідь аргументуйте.

2. Історик про політичні настрої в Європі після Першої світової війни

Міжвоєнна політика мала таку характерну й часто повторювану прикмету, як перетворення ліберальних демократій на жертву диктаторських режимів. Західні держави сподівалися, що їхня перемога стане початком доби, змодельованої за їхньою власною подобою. Зрештою, на початку Великої війни на Європейському континенті було 19 монархій і 3 республіки, а наприкінці – 14 монархій і 16 республік. Проте «демократична революція» невдовзі виявилась ілюзією. Не минало й року, щоб у тій або іншій країні диктатор тієї або тієї масті не порушував демократичну конституцію. Це явище можна приписати тільки одній простій причині: західні держави не мали змоги боронити режими, які вони самі й надихнули. Диктатори з'являлися всіх розмірів та різновидів: комуністи, фашисти, радикали, реакціонери, ліві авторитаристи (як-от Пілсудський), праві мілітаристи (як-от Франко), монархи, антимонархісти і навіть клерикали, як-от отець Тісо в Словаччині. Єдине, що їх об'єднувало, – переконаність, ніби західна демократія не для них.

Дейвіс Н. *Європа: Історія / пер. з англ. П. Таращук. Київ, 2000. С. 971.*

Завдання: Доберіть факти на підтвердження думки про «перетворення ліберальних демократій на жертву диктаторських режимів» у 1920-х роках.

3. Історик про Українську СРР 1920-х років

1920-ті роки були найщасливішими в історії Української РСР. За нової економічної політики промислове виробництво більш-менш повернулося до передреволюційного рівня, а ще не сколективізоване селянство зажило порівняно заможно. Це був також час, коли радянська Україна мала справжню автономію в культурних справах. Її досягнення у сферах освіти, науки, літератури та мистецтва справді вражають. Міста швидко втрачали свій колишній зрусіфікований вигляд. До 1930 р. Україна наближалася до стану повністю розвиненої, культурно зрілої нації.

Лисяк-Рудницький І. *Радянська Україна з історичної перспективи / Іван Лисяк-Рудницький. Історичні есе: в 2-х томах / упоряд. Я. Грицак. Т. 2. Київ, 1994. С. 461.*

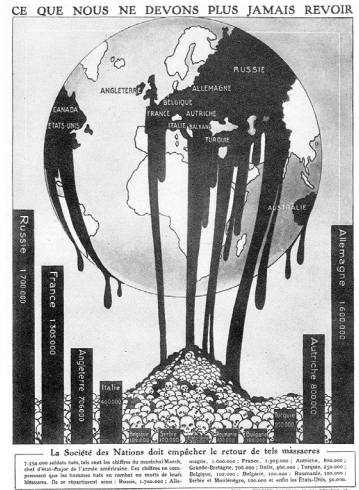
Завдання: Аргументовано обґрунтуйте (або спростуйте) думку історика.

4.4. Візуальні джерела

1. Повоєнні сподівання

Завдання: Розгляньте малюнок, поміщений у французькому тижневику «Le Miroir» («Дзеркало») у 1919 р. Чи справдилися сподівання європейців з перспективи кінця 1920-х років?

Написи: «Те, чого ми більше не побачимо» (угорі)
«Ліга Націй не допустить повторення таких масових убивств» (унизу)

4.5. Тестові завдання «Облаштування повоєнного світу: між демократією та авторитаризмом»

Варіант 1

1. Унесіть у текст пропущені відомості (0–0,5–1 б.)

Результатом Паризької мирної конференції стали <...> (назва) договір з Німеччиною та <...> (назва договору) – з Болгарією.

2. Продовжте речення (0–1 б.)

Статус британського домініону для Ірландської Республіки був наслідком...

А запровадження «сухого закону»

В політики «коренізації»

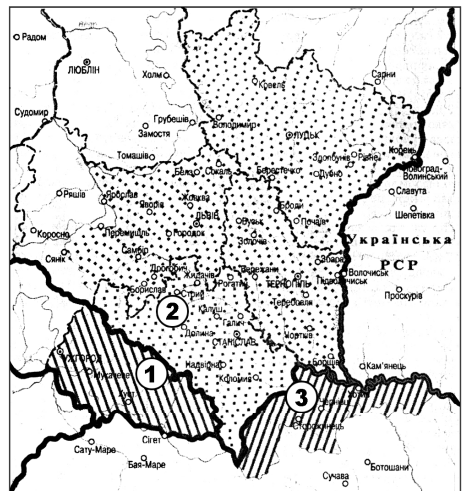
Б Великоднього повстання

Г нової економічної політики

3. Назвіть державу, про яку йдеться в тексті, а також групу промислових товарів, за виробництвом яких ця держава домінувала в перші повоєнні роки (0–1–2 б.)

Протягом Першої світової війни експорт <...> тільки в країни Антанти збільшився учетверо. Військове виробництво стимулювало розвиток промисловості, яка зросла у 2,6 рази. У 1920 р. на країну припадало 85 % світового виробництва <...>, 66 % видобутку нафти, 60 % виплавки алюмінію, 40 % чавуну й сталі.

4. Назвіть державу, до складу якої входили землі, позначені на картосхемі цифрою 1. Коли (рік) та за умовами якого міжнародного договору вказані землі увійшли до складу цієї держави? (0–1–2–3 б.)

5. Увідповідніть історичних осіб з їхніми характеристиками (0–1–2–3–4 б.)

1 Томас Вудро Вілсон	А народний комісар освіти УСРР
2 Християн Раковський	Б прем'єр-міністр Великої Британії
3 Олександр Шумський	В голова Раднаркому УСРР, народний комісар зовнішніх справ
4 Девід Ллойд Джордж	Г президент Сполучених Штатів Америки
	Д президент Чехословаччини

6. Установіть відповідність між датами й відомостями про історичні події, упишіть пропущені дату і факт (0–1–2–3–4–5 б.)

1 1919 р.	А встановлення в Польщі режиму «санації»
2 <...>	Б міжнародні конференції у Вашингтоні та Раппало
3 1922 р.	В <...>
4 1925р.	Г заснування Ліги Націй
5 1926 р.	Д ухвалення Веймарської конституції

7. Установіть хронологічну послідовність подій (0–1–2–3 б.)

- А Локарнська міжнародна конференція
Б утворення Української військової організації
В Паризька мирна конференція
Г утворення Радянського Союзу

8. 3-поміж запропонованих характеристик оберіть ті, які стосуються політики «українізації» (0–1–2–3 б.)

- 1 введення до Карного кодексу УСРР відповідальності за політичні переконання
2 створення державної україномовної мережі закладів освіти та періодики
3 дискредитація та арешти визначних представників української інтелігенції
4 використання української мови в діловодстві та партійній пропаганді
5 налагодження співпраці з Державним центром УНР на еміграції
6 формування органів влади УСРР з урахуванням національного чинника
7 фінансування видань української політичної еміграції та Церкви

9. 3-поміж запропонованих оберіть твердження про наслідки непу (0–1–2–3 б.)

- 1 зростання добробуту населення, ліквідація безробіття
2 випереджаючий розвиток галузей важкої промисловості
3 позбавлення держави функцій контролю над економікою
4 виникнення нової буржуазії, групи так званих непманів
5 подолання економічної кризи, економічне зростання
6 повернення до засад вільноринкової економіки
7 перекачування ресурсів із села до міста, «ножиці цін»

10. Сформулюйте мету утворення СРСР, ключові завдання вищих органів влади цієї держави (0–2–4 б.)

11. Прочитайте фрагмент із книжки історика та виконайте завдання

У цілому в міжвоєнну добу на західноукраїнських землях проживало від 5,5 до 7 мільйонів українців <...> У 1921 році 94 % українського населення у Східній Галичині і 95 % на Волині мешкало у селі. Ситуація на Буковині була подібною. Частка карликових господарств становила близько 60 %. Галичина перед Другою світовою війною була одним із аграрно перенаселених країв Європи. Скрутне економічне становище поглиблювалося ще й національним чинником. Для зміцнення польського елемента на «східних кресах» Речі Посполитої, у 1920 і 1925 роках сейм ухвалив закони про надання землі польським офіцерам і солдатам, а також простим селянам за рахунок парцеляції (поділу) поміщицьких маєтків. Окрім того, примусовому поділу підлягали власність осіб непопольського походження та державні й церковні володіння колишньої Російської імперії. <...> На українські землі внаслідок цієї акції пересели-

лося трохи не 200 тисяч польських осадників. Подібну політику, хоча й з меншим розмахом, провадив і румунський уряд.

<...> на відміну від Варшави і Бухареста, празький уряд не практикував заселення українських земель чеськими і словацькими колоністами. Більше того, чеська влада доклала чималих зусиль для впровадження кращих методів сільського господарства, організувала сільськогосподарські школи тощо. <...>

Становлячи більшість сільського населення, українці перебували у меншості серед населення міст. <...> Більшість населення у великих і середніх містах становили поляки, румуни, євреї, чехи, мадяри – але не українці. <...>

Тому, як і за «старих добрих часів», соціальні відмінності накладалися на національні. Український селянин чув себе скривдженим польським, мадярським чи румунським поміщиком і нерідко ворогував з євреєм – власником сільської крамниці, який небагато платив за сільські продукти й дорого брав за промислові товари. <...>

Польська й румунська політика щодо українців загалом не відрізнялася і зводилася до одного слова: асиміляція. Подібність цієї політики впливала зі схожості обох держав: у результаті повоєнного врегулювання вони одержали більше територій, аніж могли втримати. Політичні рухи насильно приєднаних національних меншин становили серйозну загрозу для територіальної цілісності та стабільності цих держав. Тому польський і румунський режими зосередилися на насильному викоріненню культурних, мовних і релігійних особливостей своїх національних меншин: українців, білорусів, німців, литовців, угорців та ін. Єдиний виняток становили євреї. Щодо них польський і румунський уряди надавали перевагу політиці прямих переслідувань, не ставлячи питання про їхню асиміляцію. <...>

В обох – польському й румунському – випадках кордони нових адміністративних одиниць на українських етнічних територіях проводилися таким чином, щоб включити до них якомога більше неукраїнців. Українці усувалися з адміністративних посад або їх направляли виконувати службові обов'язки поза українськими етнічними землями.

Грицак Я. Нариси історії України: Формування модерної нації XIX–XX століття. Київ, 2019. С. 342–347.

А) Напишіть назви етнічно українських земель, які в 1920-х роках входили до складу: а) Польщі, б) Румунії, в) Чехословаччини. На яку характеристику українського населення, спільну для цих земель, звертає увагу автор? (0–1–2–3 б.)

Б) Чим, на думку історика, було зумовлено «тяжке економічне становище» українських селян Польщі та Румунії? Поясніть, у чому полягав зв'язок між ідентичністю та соціальним становищем українців. Аргументуйте власне судження свідченнями з тексту (0–1–2–3 б.)

В) Спираючись на текст документа, визначте причини і способи проведення румунськими та польськими урядами політики асиміляції національних меншин, зокрема українців (0–1–2–3–4 б.)

Варіант 2

1. Унесіть у текст пропущені відомості (0–0,5–1 б.)

Результатом Паризької мирної конференції стали <...> (назва) договір з Австрією та <...> (назва договору) з Угорщиною.

2. Продовжте речення (0–1 б.)

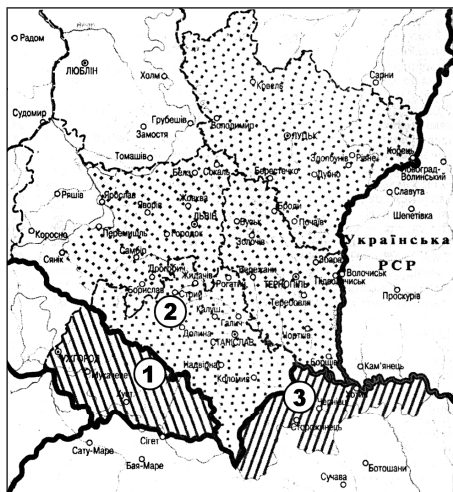
Двадцять роки XX ст. були у США періодом...

- А** «проспериті»
- Б** «пивного путчу»
- В** громадянської війни
- Г** «естетики сили»

3. Заповніть пропуски в тексті (про які настрої і яке місто йдеться?) (0–1–2 б.)

Після війни уряд Ж. Клемансо намагався посилити <...> настрої. Із цією метою 11 листопада було оголошено національним святом. Під Триумфальну арку на Єлисейських Полях у <...> перенесли рештки невідомого солдата, доставлені з поля битви під Верденом, і запалили Вічний вогонь.

4. Назвіть державу, до складу якої входили землі, позначені на картосхемі цифрою 3. Коли (рік) та за умовами якого міжнародного договору вказані землі увійшли до складу цієї держави? (0–1–2–3 б.)

5. Установіть відповідність між історичною особою та її характеристикою (0–1–2–3–4 б.)

- 1** Жорж Клемансо
- 2** Василь Мудрий
- 3** Микола Скрипник
- 4** Вітторіо Орландо

- А** лідер Вільної академії пролетарської літератури
- Б** прем'єр-міністр Італії
- В** народний комісар освіти УСРР
- Г** прем'єр-міністр Франції
- Д** лідер Українського національно-демократичного об'єднання

6. Установіть відповідність між датами і відомостями про історичні події, упишіть пропущені дату і факт (0–1–2–3–4–5 б.)

- 1** <...>
- 2** 1921 р.
- 3** 1922 р.
- 4** 1925 р.
- 5** 1926 р.

- А** ухвалення Декларації А. Бальфура
- Б** <...>
- В** Локарнська міжнародна конференція
- Г** утворення Державного центру УНР
- Д** створення Української військової організації

7. Установіть хронологічну послідовність подій Першої світової війни (0–1–2–3 б.)

- А** Утворення Українського національно-демократичного об'єднання
- Б** Вашингтонська міжнародна конференція
- В** визнання Радою послів Антанти кордонів Польщі по р. Збруч
- Г** заснування Ліги Націй

8. 3-поміж запропонованих оберіть характеристики непу (0–1–2–3 б.)

- 1** продовольча і посівна розкладка
- 2** оплата праці згідно з трудовою угодою
- 3** зрівняльний розподіл землі та продовольчих товарів
- 4** продподаток, відновлення грошових податків
- 5** позаекономічний примус, трудові армії

6 приватизація великої промисловості і банків

7 право підприємців наймати робітників та орендувати землю

9. 3-поміж запропонованих оберіть твердження про наслідки політики «українізації» (0–1–2–3 б.)

1 виникнення радянофільських настроїв на західноукраїнських землях

2 відродження внутрішньопартійної демократії та омолодження кадрів КП(б)У

3 зростання кількості етнічних українців в органах влади УСРР

4 одержавлення системи наукових установ та мистецьких об'єднань

5 створення в УСРР адміністративних національних районів

6 обмеження культурно-національних прав меншин: поляків, євреїв та ін.

7 ліквідація Української автокефальної православної церкви

10. Сформулюйте мету утворення Ліги Націй, її ключові завдання (0–2–4 б.)

11. Прочитайте витяг з книжки історика та виконайте завдання

Великий голод 1921 р. не організовувався свідомо, з метою фізичного винищення селянства. І все ж пояснити його тільки засухою аж ніяк не було б слушним. Хоч і погані, метеорологічні не переросли тоді в катастрофічні. Вирішальним фактором тут стали застосовувані радянським урядом реквізиційні методи – частково тому, що в селянина відбирали більше харчів, ніж він потребував для виживання, а частково тому, що протягом останніх трьох років селянство значною мірою втратило стимули до роботи. Все це зробило голод неминучим, і впливав він із рішення (яке збіглося з відвертою думкою Леніна), що селянські потреби не слід брати до уваги. <...>

Голод траплявся в Росії й раніше – в 1881, 1906, 1911 рр., але жоден із них ні за своєю глибиною, ні за масштабами не зачепив такої великої маси населення. В найгіршому з минулих випадків число селян, неспроможних роздобути досить насіннєвого зерна, не перевищувало 3 млн, а в 1921 р. кількість таких селян становила 13 млн <...>

Однак навіть за цих трагічних умов із боку радянського уряду простежувалася тенденція залишити українське селянство без допомоги. І це при тому, що, згідно із звітом Ліги Націй, радянські офіційні статистичні дані показали в Україні в першій половині 1922 р. 800 тис. смертей від голоду та спричинених ним хвороб (ці цифри не стосувалися деяких найбільш потерпілих місцевостей). За офіційними повідомленнями АДА [Американської допомогової адміністрації], голод в Україні спочатку приховували, «оцінюючи кількість урожаю удвічі більше від кількості, визначеної місцевими органами влади». <...> В період між 1 серпня 1921 р. і 1 серпня 1922 р. з України вивезли в інші місця 10,6 млн ц зерна. Врешті-решт АДА таки дозволила діяти в Україні. Це сталося у квітні–червні 1922 р. – у розпал голоду, коли, як висловився голова ВЦВК М. Калінін, «тисячі вже вмирали, а інші тисячі приготувалися до смерті». Ознайомившись із ситуацією, представники АДА висловили «подив» із приводу того, що вантажні вагони з харчовими продуктами надсилають із Києва й Полтави «за сотні миль» голодуючим Поволжя, замість того, щоб відправити їх за якусь пару десятків миль – до Одеси чи Миколаєва, де теж лютував голод. За звітом Ліги Націй, аж лише в січні 1922 р. Донецька губернія одержала дозвіл припинити вивезення харчів.

Усі ці події звичайно тлумачать не просто як нездатність влади зарадити лихові, а швидше як державну політику перекладання максимуму тягарів на найменш «лояльних» (хоч тимчасове недопущення американців в Україну можна якоюсь мірою пояснити й бажанням перешкодити їм відвідати Київ, у якому тоді все ще діяв воєнний стан).

Конквест Р. Жнива скорботи: Радянська колективізація і голодомор / пер. з англ. Київ, 1993. С. 63–65.

А) Назвіть хронологічні межі голоду в УСРР та найбільш постраждали від нього регіони. Спираючись на текст, визначте відмінність у ставленні більшовиків до ситуації з продовольством, яка склалася в Україні та інших радянських республіках. Установіть, чим, на думку історика, було зумовлено особливе ставлення «московського уряду» до проблеми голоду в УСРР (0–1–2–3 б.)

Б) Розкрийте заходи Американської допомогової адміністрації в подоланні голоду в УСРР. Власне судження аргументуйте посиланнями на текст (0–1–2–3 б.)

В) Спираючись на текст, визначте причини, чому голод 1921 р. набув величезного розмаху, охопивши, за даними історика, близько 13 млн селян (0–1–2–3–4 б.)

Розділ 4

ТОТАЛІТАРНІ РЕЖИМИ ЯК ВИКЛИК ЛЮДСТВУ

1. Завдання вчителя/вчительки

- Організувати написання та обговорення есе про витоки й характерні риси тоталітарних режимів 1930-х років;
- розвивати вміння шукати й аргументовано представляти різні інтерпретації 1930-х років як історичного періоду;
- провести підсумкове оцінювання знань, розуміння і вмінь за темою розділу; проаналізувати його результати.

2. Очікувані результати навчання

Учні/учениці вмітимуть:

- висловити (письмово або усно) міркування про тоталітарні режими 1930-х років як виклик людству;
- скласти історичний образ 1930-х років (з європейської та української перспектив), відстояти свій погляд у дискусії.

3. Орієнтовне планування теми (ключові навчальні ситуації)

№	Очікувані результати навчання	Рекомендовані види навчальної діяльності	Навчальні матеріали	Продукти навчання
1	Висловити (письмово або усно) міркування про витоки й характерні риси тоталітарних режимів 1930-х років; пояснити поняття «екстремізм»	Написання (індивідуальне) й аналіз (у парах) розгорнутих есе «Тоталітарні режими як виклик людству»	Пізнавальні й творчі завдання 1; підручник: § 18–24 (с. 147–177); текстові джерела 1–3; візуальні джерела 1; додаткові джерела; пам'ятка «Як написати есе»	Есе; обґрунтовані судження; визначення поняття
2	Висловити обґрунтовані міркування про 1930-ті роки як період в історії світу загалом і України зокрема	Створення інтелектуальних карт «Тоталітарні режими 1930-х років як виклик людству» (окремі учні); дискусія (усі учні)	Пізнавальні й творчі завдання 2; підручник: § 12–17 (с. 108–145); текстові джерела 1–3; візуальні джерела 1; додаткові джерела; пам'ятка «Як підготувати інтелектуальну карту (ментальну карту)»; пам'ятка «Як проводити дискусію» (див. узагальнення до розділу 1)	Інтелектуальна карта; участь у дискусії; обґрунтовані судження
3	Застосувати набуті знання, розуміння і вміння для виконання й аналізу тесту	Самостійна робота (тестування); аналіз результатів тестування (з обговоренням типових помилок)	Тест «Тоталітарні режими як виклик людству» (варіанти 1 і 2)	Тест; участь в обговоренні результатів тестування

4. Навчальні матеріали

4.1. Словник термінів

✓ **Екстремізм** (лат. *extremus* – крайній) – схильність до крайніх поглядів, дій і заходів. В ідеологічній сфері проявляється у сповіданні людиноненависницьких поглядів та ідей. У поширенні своїх ідей екстремістські організації і рухи спираються на примітивні інстинкти, при цьому використовують привабливі гасла й символи (напр., свастика в нацистів і п'ятикутна зірка в більшовиків). Характерний елемент екстремізму – потяг до тоталітаризму, культу вождів тощо.

4.2. Пізнавальні й творчі завдання

1. Напишіть есе «Тоталітарні режими як виклик людству». Для цього скористайтеся набутим досвідом і пам'яткою «Як написати есе» (див. *узагальнення до розділу 1*). Пам'ятайте, що есе виражає індивідуальні міркування з конкретного питання і свідомо не претендує на вичерпну відповідь. Значно більше важить у ньому активна позиція автора, яка читається навіть між рядків. У класі, об'єднавшись у групи, обговоріть підготовані есе.

2. Підготуйте інтелект-карту «Тоталітарні режими 1930-х років як виклик людству».

Як підготувати інтелект-карту (ментальну карту)

1. Чітко визначте основну тему чи проблему – вона й буде центральним елементом вашої карти. Не записуйте її словами, доберіть яскравий графічний образ, що асоціюється з обраною тематикою.

2. Від центру виведіть кілька гілок, кожен з яких позначте ключовими словами, назвами розділів, які пов'язані з основною темою. Форма гілок – прямі чи хвилясті – значення не має. Від кожної з основних гілок будуть відходити додаткові гілки 2-го, 3-го рівнів. Бажано, щоб вони були меншими та тоншими від основних.

3. Дотримуйтеся радіальної структури. Гілок та відгалужень може бути стільки, скільки вам потрібно, але пам'ятайте про ієрархію: найважливіші поняття мають розміщуватися ближче до центру, а менш значущі – подалі.

4. Аби не заплутатися, нумеруйте гілки, використовуйте різні кольори для окремих зон та різні стилі малювання. Чим більше кольорів буде використано – тим краще. Пов'язані інформаційні блоки краще поєднувати, виділяючи однаковим кольором чи тлом.

5. Не розписуйте кожне поняття, намагайтеся використовувати ключові слова чи символічні зображення. Довжина ліній має приблизно дорівнювати довжині слова. Пишіть друкованими літерами, змінюючи їхній розмір залежно від важливості поняття.

3. Виконайте завдання тесту «Тоталітарні режими як виклик людству». Самостійно проаналізуйте тест, який оцінив учитель. Під час обговорення визначте типові помилки.

4.3. Текстові джерела

1. Історик про витoki державного насильства в СРСР

Постійне відчуття загрози, що переслідувало радянських партійних лідерів у СРСР та за його межами, не дозволяло їм створювати політичну опозицію, нехай навіть пасивну за формою. Більшість партійних високопосадовців мали за плечима моторошний досвід Першої світової війни, революції та подальших Громадянської та міжнародних воєн. Ці люди ввібрали культуру насильства так глибоко, що політичні компроміси вже не задовольняли їх. «Все або нічого» – такою була типова реакція на будь-яку кризу, і вони мали намір використовувати силовий потенціал підвладних їм інститутів проти всіх «контрреволюціонерів» і «класових ворогів». Комуністи боролися проти своїх суперників, брали участь у масовому насильстві, упродовжували жорстокі адміністративні заходи та інституціоналізували диктатуру, без потреби розколюючи радянське суспільство.

Люди Сталіна <...> вірили, що СРСР оточують ворожі капіталістичні держави, і вважали індустріальну економіку першої соціалістичної країни найкращою гарантією

безпеки. Індустріалізація потребувала колективізації. Відколи Комуністична партія зіткнулась зі спротивом з боку села, їй треба було не лише «забезпечити покірність і порядок», але і «відверто “зачистити” небезпечні групи населення, щоб отримати гарантії на власне життя і здоров'я», навіть якщо селяни вже припинили спротив.

Сталін поділяв нетерпимість покоління часів Громадянської війни, коли застряг між революцією та реалізацією кінцевих цілей цієї революції. <...>

Масове насильство й тотальна дегуманізація ворога були перейняті з безжальних часів Першої світової війни, революції та подальших Громадянської та міжнаціональних воєн, і в партійній боротьбі за колективізацію їх стали всіляко поєднувати. Партія виявляла своїх опонентів, делегітимізувала, демонізувала, ізолювала та винищувала ці групи, нейтралізуючи їхніх мовчазних прибічників.

Лібер Ю. Тотальні війни: творення модерної України в 1914–1954 роках / пер. з англ. А. Дейнеки. Харків, 2019. С. 295–297.

Завдання: Обґрунтуйте (або спростуйте) твердження, що витоки державного насильства в СРСР були пов'язані з «культурою насильства», яка сформувалася в роки Першої світової війни і наступних революцій.

2. Історик про політичні можливості, надані нацистам «Великою депресією»

Велика депресія, що наче велика пожежа поширилася світом наприкінці 1929 р., надала Адольфу Гітлеру шанс, яким він зумів якнайкраще скористатися. Як і більшість великих революціонерів, він міг мати успіх лише в лихі часи: спочатку, коли маси людей були безробітні, голодні й у відчаї, а потім, коли вони були отруєні війною. Проте в одному з аспектів Гітлер був унікальний на тлі інших революціонерів: він мав намір влаштувати революцію після того, як здобуде політичну владу. Він не хотів влаштувати революцію для отримання контролю над державою. Своєї мети Гітлер планував досягти за допомогою отримання мандата довіри від виборців чи за згодою з правителями країни – коротко кажучи, конституційним способом. Щоб здобути голоси виборців, Гітлеру лише треба було скористатися можливостями, наданими часом: на початку 1930-х років німецький народ знову поринув у відчай. Аби заручитися підтримкою людей при владі, Гітлер мав переконати їх, що лише він може врятувати Німеччину від катастрофічно скрутного становища. У буремні роки з 1930 по 1933, хитрий і зухвалий нацистський вождь з новою енергією взявся за реалізацію цих двох завдань.

Ширер В. Злет і падіння Третього Райху. Історія нацистської Німеччини: у 2 т. / пер. з англ. К. Дуса. Київ, 2017. Т. 1. С. 159.

Завдання: Чому, на думку історика, А. Гітлер міг мати успіх «лише в лихі часи»?

3. Історик про фашизм як протиположність комунізму в розумінні європейців 1930-х років

<...> ми геть забули, що найпереконливішою альтернативою комунізму в міжвоєнні роки був не ліберальний капіталістичний Захід, а *фашизм* – особливо в італійській версії, яка наголошувала на зв'язку між авторитарним правлінням і модерністю, водночас відкидаючи (до 1938 року) расизм нацистської версії. На початок Другої світової війни було набагато більше людей, ніж ми воліли би, для яких значущим був вибір між фашизмом і комунізмом – і фашизм усерйоз розглядали як альтернативу.

<...> Ніщо не віщувало, що конституційні демократії переможуть у битві за серця й уми, а тим паче виграють війни. Словом, хоча ми слухно вважаємо, що у XX столітті панувала загроза насильства й ідеологічного екстремізму, ми не зможемо досягнути доби, якщо не зрозуміємо: насильство й ідеологічний екстремізм промовляли до значно численнішої публіки, ніж нам хотілося би вважати. Те, що з часом лібералізм узяв гору <...> – один зі справді неочікуваних поворотів доби. Лібералізм, як і капіталізм, виявив дивовижну здатність до адаптації <...>

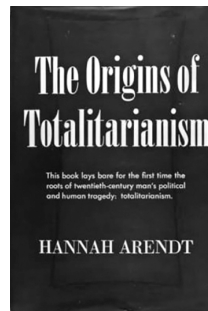
Джадт Т., Снайдер Т. Роздуми про двадцяте століття / пер. з англ. П. Грицак. Львів, 2019. С. 369.

Завдання: Як Ви гадаєте, чому в 1930-ті роки багато-хто з європейців уважав фашизм єдиною альтернативою комунізму?

4.4. Візуальні джерела

1. Ганна Арендт (1906–1975)

Завдання: Розгляньте світлини, на яких зображено Г. Арендт у 1933 р. й обкладинку першого видання (1951 р.) її найвідомішої книжки «Джерела тоталітаризму» (*Origins of Totalitarianism*). Відтоді працю кілька разів перевидували різними мовами, і завдяки художньому оформленню обкладинок цих книжок можна побачити, як змінювалося бачення тоталітаризму з відстані часу (перегляньте їх, скориставшись пошуковою системою Google). А як би Ви оформили обкладинку цієї книжки? Підготуйте повідомлення «Ганна Арендт: інтелектуальна біографія».

4.5. Тестові завдання «Тоталітарні режими як виклик людству»

Варіант 1

1. Унесіть у текст пропущені відомості (0–0,5–1 б.)

Епоха економічного процвітання, яку переживали розвинені країни світу в 1920-х роках, завершилася несподівано. 24 жовтня <...> (рік) почалося, а в наступні дні набуло катастрофічних масштабів падіння цін акцій у <...> (назва країни).

2. Продовжте речення (0–1 б.)

У 1929 р. Муссоліні підписав «Латеранський конкордат», у якому визнав незалежність...

А Сицилії Б Італії В П'ємонті Г Ватикану

3. Заповніть пропуски в тексті (укажіть ідеологію на її творця) (0–1–2 б.)

У Західній Україні та серед української політичної еміграції в 1920–1930-х роках було витворено й поширено ідеологію <...>. Її формування було пов'язане з діяльністю <...>, який починав політичну діяльність як член Української соціал-демократичної партії. Виходець з родини мелітопольського підприємця, спочатку він навчався в Санкт-Петербурзькому університеті, а згодом, рятуючись від переслідувань, переїхав до монархії Габсбургів. Навчався у Віденському університеті, пізніше оселився у Львові, де працював у редакціях українських часописів, зокрема «Літературно-науковому вістнику».

4. Розгляньте карикатуру, опубліковану у львівському сатирично-гумористичному тижневику «Комар». Визначте час її створення (десятиліття). Які події зумовили появу малюнка? Наведіть один-два приклади (0–1–2–3 б.)

Написи на карикатурі:
угорі – «Конкуренти (по масових розстрілах в СРСР)»;
унизу – «Смерть до Сталіна:
— І хто б подумав, що ти малим серпом і молотком зможеш зробити таку конкуренцію моїй косі...»

5. Увідповідніть історичних осіб з їхніми характеристиками (0–1–2–3–4 б.)

1 Леон Блюм	А лідер іспанських заколотників проти республіканського уряду
2 Франсиско Франко	Б творець «санацийного режиму» в Польщі
3 Юзеф Пілсудський	В очільник уряду Народного фронту у Франції
4 Володимир Залозецький	Г організатор і перший керівник Організації українських націоналістів
	Д голова Української національної партії в Румунії

6. Установіть відповідність між датами й відомостями про історичні події, упишіть пропущені дату і факт (0–1–2–3–4–5 б.)

1 1931 р.	А <...>
2 <...>	Б перенесення столиці УСРР з Харкова до Києва
3 1934 р.	В падіння Веймарської республіки в Німеччині
4 1935 р.	Г утворення Народного фронту у Франції
5 1937 р.	Д проголошення Іспанії республікою

7. Установіть хронологічну послідовність подій, пов'язаних з утвердженням комуністичного тоталітарного режиму в СРСР (0–1–2–3 б.)

А проголошення курсу на індустріалізацію	В рік «великого перелому»
Б Голодомор в Україні	Г «Шахтинська справа»

8. З-поміж запропонованих тверджень оберіть ті, які характеризують політичні режими в країнах Центрально-Східної Європи в 1930-х роках і становище в них українців (0–1–2–3 б.)

- 1 відбулося утвердження тоталітарних режимів через примусові й оперті та політику масових репресій соціально-економічні перетворення
- 2 у Чехословаччині, попри деклароване право нацменшин на автономію, тривала централізація
- 3 у Франції уряд Народного фронту очолив соціаліст Леон Блюм, однак силам Народного фронту бракувало єдності, кожна партія діяла за власною програмою
- 4 тривало розгортання масових антиколоніальних рухів, протистояння демократичних сил і диктаторських режимів мало ненасильницький характер
- 5 у більшості країн регіону встановлено автократичні режими, відбулося згортання демократичних свобод, посилено тиск на опозицію
- 6 у Польщі пілсудчики авторитарними методами реалізували владу під гаслом «санациї»
- 7 під гаслом «нового курсу» відбулося безпрецедентне втручання держави в економіку, створено державну систему соціального страхування

9. З-поміж запропонованих оберіть терміни, якими характеризують історичні події, явища і процеси 1930-х років (0–1–2–3 б.)

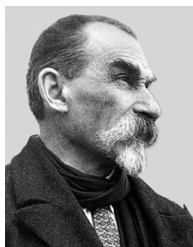
1 «воєнний комунізм»	5 культурна революція
2 «коренізація»	6 епоха «проспериті»
3 «новий курс»	7 універсал
4 «великий терор»	

10. Визначте сутність поняття «тоталітаризм» (0–2–4 б.)

11. Розгляньте зображення і виконайте завдання

А

Б

В

Г

А) З-поміж зображених на світлинах діячів визначте Миколу Скрипника. Яку посаду він обіймав у 1927–1933 рр.? Як закінчилося його життя? (0–1–2–3 б.)

Б) Схарактеризуйте погляди М. Скрипника. Яким було його ставлення до сталінської політики форсованої модернізації та централізації? (0–1–2–3 б.)

В) Укажіть ключові події світової історії, які припали на останні роки життя і діяльності М. Скрипника (0–1–2–3–4 б.)

Варіант 2

1. Унесіть у текст пропущені відомості (0–0,5–1 б.)

На президентських виборах <...> (рік) республіканці зазнали поразки. Президентом США став демократ <...> (ім'я та прізвище). Вести виборчу кампанію йому було нескладно, але більшість американців потерпали від економічної кризи й зневірилися в можливостях адміністрації Гувера ухвалювати адекватні рішення.

2. Продовжте речення (0–1 б.)

9 листопада 1938 р. Німеччиною прокотилася хвиля єврейських погромів, відома як ...

А «варфоломіївська ніч»

В «великий терор»

Б «кришталева ніч»

Г «диктатура пролетаріату»

3. Заповніть пропуски в тексті (про яку складову сталінської модернізації йдеться і яке управління було створено в 1934 р.?) (0–1–2 б.)

Складовою частиною соціалістичної модернізації була <...>, тобто система заходів у сфері духовності, культури й науки радянського суспільства, метою якої було формування особистості нового типу – радянської людини. Насамперед під пресом радянської влади опинилася наукова й творча інтелігенція. Інструментом утвердження тоталітарного режиму стала репресивно-каральна система, яка діяла під егідою створеного в 1934 р. Народного комісаріату внутрішніх справ (НКВС). Тоді утворено й <...>

4. Визначте господарський об'єкт, зображений на світлині. Датуйте світлину. Як історики називають процес, у рамках якого відбувалося це будівництво (0–1–2–3 б.)

5. Установіть відповідність між історичною особою та її характеристикою (0–1–2–3–4 б.)

- 1 Дмитро Донцов
- 2 Євген Коновалець
- 3 Микола Скрипник
- 4 Василь Мудрий

- А** український громадський і політичний діяч у Польщі, віце-маршалок сейму
- Б** нарком освіти УСРР, активний провідник політики «коренізації» («українізації»)
- В** волинський воєвода, прихильник польсько-українського порозуміння
- Г** літературний критик і публіцист, творець теорії українського інтегрального націоналізму
- Д** організатор і перший керівник Організації українських націоналістів

6. Установіть відповідність між датами і відомостями про історичні події, упишіть пропущені дату і факт (0–1–2–3–4–5 б.)

- 1 1926 р.
- 2 1929 р.
- 3 1930 р.
- 4 1935 р.
- 5 <...>

- А** <...>
- Б** репресивна акція польської влади проти українського населення – «пацифікація»
- В** роки «великого терору» в СРСР
- Г** утворення Організації українських націоналістів
- Д** угода між УНДО й польським урядом щодо нормалізації національних відносин

7. Установіть хронологію подій, пов'язаних зі сталінськими репресіями і Голодомором в Україні (0–1–2–3 б.)

- А** масові розстріли української інтелігенції в Соловецькому таборі
- Б** ухвалення так званого закону «про п'ять колосків»
- В** сфабрикована справа «Спілки визволення України»
- Г** утворення ГУЛАГу

8. 3-поміж запропонованих оберіть характеристики комуністичного тоталітарного режиму в СРСР (0–1–2–3 б.)

- 1 усі модернізаційні заходи проводилися в дусі націоналізму й пропаганди відродження давньої держави, деякі європейські нововведення запроваджували примусом
- 2 влада вдавалася до репресивних дій проти національних меншин, щодо українців здійснила так звану пацифікацію, або акцію «умиротворення»
- 3 установлений в СРСР політичний режим був олігархічним, тобто спирався на правлячу верхівку з особистою диктатурою Й. Сталіна
- 4 розгорнуто програму модернізації країни: запроваджено приватну власність на землю, натуральні податки замінено грошовими, на зміну шаріату прийшло світське законодавство
- 5 Радянський Союз перетворився з федерації «рівноправних» республік на країну імперського типу з найвищою централізацією влади
- 6 у результаті громадянської війни було встановлено фашистський авторитарний режим, який жорстоко розправився з противниками – республіканцями

7 зруйновано горизонтальні зв'язки між людьми, необхідні для громадянського суспільства – головної противаги й стримуючого чинника для встановлення диктатури

9. З-поміж запропонованих оберіть поняття, якими характеризують СРСР 1930-х років (0–1–2–3 б.)

1 ненасильницьке неспівробітництво

2 нова економічна політика

3 політика «коренізації»

4 «новий курс»

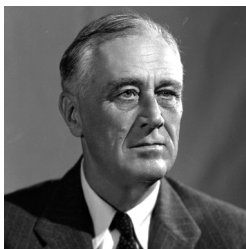
5 індустріалізація

6 колективізація

7 культурна революція

10. Визначте причини, наслідки і сутність Голодомору 1932–1933 рр. (0–2–4 б.)

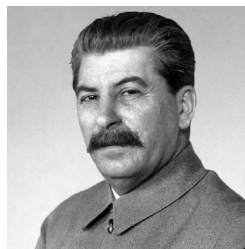
11. Розгляньте зображення (усі світлини зроблено в 1932 р.) і виконайте завдання

А

Б

В

А) Укажіть історичних діячів, зображених на світлинах. Чим був позначений 1932 рік у їхніх біографіях? (0–1–2–3 б.)

Б) Поясніть, чому в 1930-х роках на цих особах лежала відповідальність за майбутнє світу. Як вони розпорядилися цією відповідальністю? (0–1–2–3 б.)

В) З-поміж осіб, зображених на фото, укажіть творців тоталітарних режимів. Чим ці режими були подібними, а чим – різнилися? Прокоментуйте вислів з підручника: «Тоталітарна держава несумісна з дотриманням правових норм, демократією, свободою інтелектуальної й творчої діяльності. Однак соціальною опорою такої держави нерідко стає населення, яке мислить потребами одного дня» (0–1–2–3–4 б.)

Розділ 5

УКРАЇНА І СВІТ НАПЕРЕДОДНІ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ. ПОЧАТОК ВІЙНИ

1. Завдання вчителя/вчительки

- Організувати написання й обговорення есе про суспільні настрої (очікування людей) і плани урядів у переддень Другої світової війни;
- розвивати вміння шукати й аргументовано представляти різні інтерпретації причин, передумов і початку Другої світової війни;
- провести підсумкове оцінювання знань, розумінь і вмінь за темою розділу; проаналізувати його результати.

2. Очікувані результати навчання

Учні/учениці вмітимуть:

- висловити (письмово або усно) міркування про причини, передумови і початок Другої світової війни;
- скласти історичний образ 1939 року (з європейської та української перспектив), відстояти свій погляд у дискусії.

3. Орієнтовне планування теми (ключові навчальні ситуації)

№	Очікувані результати навчання	Рекомендовані види навчальної діяльності	Навчальні матеріали	Продукти навчання
1	Висловити (письмово або усно) міркування про причини, передумови і початок Другої світової війни; пояснити поняття «Друга світова війна»	Написання (індивідуальне) й аналіз (у парах) розгорнутих есе «Чому Вінстон Черчілль уважав Другу світову війну непотрібною»	Пізнавальні й творчі завдання 1; підручник: § 25–31 (с. 179–229); текстові джерела 1–3; візуальні джерела 1; словник термінів; додаткові джерела; пам'ятка «Як написати есе» (див. узагальнення до розділу 1)	Есе; обґрунтовані судження; визначення поняття
2	Висловити обґрунтовані міркування про 1939 р. в історії світу загалом і України зокрема	Створення інтелект-карти «Україна і світ напередодні Другої світової війни. Початок війни» (окремі учні); дискусія (усі учні)	Пізнавальні й творчі завдання 2; підручник: § 25–31 (с. 179–229); текстові джерела 1–3; візуальні джерела 1; додаткові джерела; пам'ятка «Як підготувати інтелект-карту (ментальну карту)» (див. узагальнення до розділу 4); пам'ятка «Як проводити дискусію» (див. узагальнення до розділу 1)	Інтелект-карта; участь у дискусії; обґрунтовані судження

№	Очікувані результати навчання	Рекомендовані види навчальної діяльності	Навчальні матеріали	Продукти навчання
3	Застосувати набуті знання, розуміння і вміння для виконання й аналізу тесту	Самостійна робота (<i>тестування</i>); аналіз результатів тестування (<i>з обговоренням типових помилок</i>)	Тест «Україна і світ напередодні Другої світової війни. Початок війни» (варіанти 1 і 2)	Тест; участь в обговоренні результатів тестування

4. Навчальні матеріали

4.1. Словник термінів

✓ **Друга світова війна** – найбільший збройний конфлікт в історії людства, який тривав від 1 вересня 1939 р. до 2 вересня 1945 р., а воєнні дії відбувалися на території 40 держав Європи, Азії, Африки й охопили простори Атлантичного, Тихого, Індійського та Північного Льодовитого океанів. Глибинними причинами війни були суперечності світового політичного процесу, породжені Версальською системою міжнародних відносин. Головними призвідниками війни в Європі стали нацистська Німеччина та комуністичний СРСР. Частиною Другої світової була німецько-радянська війна (22 червня 1941 р. – 8 травня 1945 р.), під час якої значних втрат і руйнувань зазнала Україна. Світова війна з новою силою актуалізувала питання боротьби за українську державу.

4.2. Пізнавальні й творчі завдання

1. Напишіть есе «Чому Вінстон Черчілль уважав Другу світову непотрібною війною». Для цього скористайтеся набутим досвідом і пам'яткою «Як написати есе» (див. *узагальнення до розділу 1*). Пам'ятайте, що есе виражає індивідуальні міркування з конкретного питання і свідомо не претендує на вичерпну відповідь. Значно більше важить у ньому активна позиція автора, яка читається навіть між рядків. У класі, об'єднавшись у групи, обговоріть підготовані есе.

2. Підготуйте інтелект-карту «Україна і світ напередодні Другої світової війни. Початок війни». Для цього скористайтеся набутим досвідом і пам'яткою «Як підготувати інтелект-карту (ментальну карту)» (див. *узагальнення до розділу 4*). Пам'ятайте, що підготовку інтелект-карти слід розпочати з визначення центрального елементу. Зробіть ним події вересня 1939 р.

3. Виконайте завдання тесту «Україна і світ напередодні Другої світової війни. Початок війни». Самостійно проаналізуйте тест, який оцінив учитель. Під час обговорення визначте типові помилки.

4.3. Текстові джерела

1. Дослідниця про «дивну війну» і радянсько-німецький союз

У серпні 1939 року французьку громадськість жахав привид війни <...> Натомість у Польщі не знали про ці настрої, і найбільші надії покладали саме на цю союзницьку державу. Повідомлення про вступ Франції та Англії у війну викликало справжній ентузіазм в охопленій війною країні. У Львові, почувши про участь Франції у війні, під резиденцією консула зібрався натовп і з ентузіазмом заспівав «Марсельєзу», під британським і французьким консульствами влаштували демонстрації, щоб висловити вдячність. Однак радість була передчасною: до справжніх воєнних сутичок, куди були б втягнені німецькі сили, не дійшло. Нечисленні підрозділи, що опинилися на лінії Зигфріда, не вдалися до бойових дій. Почалася гра у війну, «дивна війна», *drôle de guerre, Sitzkrieg*. Тож усі німецькі сили змогли зосередитися на ударі на Польшу.

Тим часом на сході створено химерну коаліцію донедавна смертельних ворогів – Третього Райху і СРСР. Як виявилось, зобов'язання за пактом Ріббентропа–Молотова поєднували підписантів міцніше, порівняно з польсько-французьким чи польсько-британським альянсом. На відміну від альянтів, які оголосили війну і не вдалися до військових дій, найкращий союзник Третього Райху війни не оголосив, але до дій вдався. На сімнадцятий день війни Червона армія перетнула кордон Другої Речі Посполитої. Вже першого дня неоголошеної війни советські підрозділи опинилися в Тернополі, віддаленому на 35 кілометрів від кордону на Збручі. А кількома днями пізніше вже стояли у Львові.

Гнатюк О. Відвага і страх / пер. з пол. М. Боянівської. Київ, 2015. С. 33.

Завдання: Чому сподівання поляків на французько-британську допомогу в 1939 р. не справдилися? Що дало підстави дослідниці назвати радянського-німецький союз на початку війни «химерною коаліцією донедавна смертельних ворогів»?

2. Історик про походження концепту «визвольний похід» Червоної армії у вересні 1939 р. та його ідеологічне призначення

Коли йдеться про возз'єднання українських земель у єдиній державі – Українській РСР – історики змішують два несумісні за змістом твердження. Перше: з правової точки зору возз'єднання було наслідком злочинної змови двох диктаторів; друге: історичне значення досягнутої соборності українських земель применшувати не можна. <...>

У літературі утвердилася хибна думка про те, що Сталін чекав, поки польський уряд капітулює або емігрує. Таке судження прямо впливає з причини, названої В. Молотовим польському послу в Москві В. Гжибовському в день вторгнення радянських військ – 17 вересня. Молотов зазначив, що Польська держава та її уряд фактично перестали існувати. Саме через це, підкреслювалося в офіційній ноті, радянське керівництво дало наказ військам перейти кордон і взяти під свій захист життя та майно населення Західної України і Західної Білорусії. У промові по радіо, негайно передрукованій у газетах, Молотов повідомив, що Червона армія перейшла кордон з метою подати руку допомоги своїм братам-українцям і братам-білорусам, які населяють Польщу. <...>

Важливо з'ясувати, чому і коли виник концепт «возз'єднання». Треба пам'ятати, що саме внаслідок концепту «возз'єднання» Сталін відмовився від частки своїх територіальних надбань (Люблінського і частини Варшавського воєводств), гарантованих 23 серпня 1939 р. пактом Ріббентропа–Молотова.

Відповідь на запитання «чому?» лежить на поверхні. Досить згадати, що трапилося між 23 серпня і 17 вересня: 3 вересня німецько-польська війна раптом перетворилася на світову. В цій війні вихід Червоної армії на Віслу перетворював Сталіна на союзника Гітлера. <...>

Логіка концепту «визвольного походу» вимагала об'єднання західноукраїнських і західнобілоруських земель із відповідними союзними республіками у складі СРСР. Іншими словами, вона вимагала ліквідації Польської держави в її довоєнних кордонах. <...>

25 вересня до переговорів підключився Сталін. Зустрівшись із німецьким послом, він приголомшив його новою пропозицією, яка у викладі Шуленбурга звучала так: «Він запропонував територію на схід від демаркаційної лінії – всю Варшавську провінцію, яка простягається до самого Бугу, додати до нашої частки. За це ми повинні відмовитися від наших домагань Литви». Логіка концепту «визвольного походу» вимагала відмови від загарбання польських етнічних земель, але Сталін вимагав компенсації. Гітлер мусив погодитися і з цією вимогою.

Кульчицький С. Червоний виклик. Історія комунізму в Україні від його народження до загибелі. Кн. 3. Київ, 2013. С. 23, 27, 30–31.

Завдання: Що змусило владу в Москві у вересні 1939 р., вчиняючи агресію проти польської держави, вдатися до створення концепту «визвольного походу»?

3. Поразка Франції у баченні Вінстона Черчілля

Тепер нарешті на нас налетіла буря, яка повільно збиралася і довго нагромаджувала свою лютю. Чотири або п'ять мільйонів чоловік зіткнулися одні з одними під час першого удару найнещаднішої з усіх війн, які знала історія. За тиждень фронт у Франції, за яким ми звикли пересиджувати важкі роки минулої війни і початкову стадію цієї війни, був неоправно прорваний. За три тижні здавна славна французька армія зазнала краху серед поразки та руїни, а нашу єдину скинули в море, і вона втратила всю свою бойову техніку. За шість тижнів ми опинилися самі, майже беззбройні, з тріумфальними Німеччиною та Італією коло наших горлянок, з усією Європою, беззахисною перед Гітлером, і Японією, що сердито поглядала з другого боку земної кулі. Саме за таких умов і перспектив, що загрозливо бовваніли, я почав виконувати свої обов'язки прем'єр-міністра і міністра оборони <...>

Черчілль В. Спогади про Другу світову війну / пер. з англ. П. Таращука. Київ, 2018. Т. I. С. 247.

Завдання: Пригадайте події, про які йдеться в уривку зі спогадів. Коли вони відбувалися?

4.4. Візуальні джерела

1. Мій край у 1939 р.

Завдання: У липні 1939 р., у самий переддень світової війни, у львівському журналі «Світло й тінь» було опубліковано світлину «Гуцул». Її автором був Юліан-Юрій Дорош (1909–1982) – український фотограф-художник, зачинатель української кінематографії в Галичині, етнограф, краєзнавець. Розгляньте світлину та поміркуйте про настрій її героя. Розшукайте світлини з життя рідного краю у переддень Другої світової війни. Укладіть на цій основі літературно-художню замальовку.

4.5. Тестові завдання «Україна і світ напередодні Другої світової війни. Початок війни»

Варіант 1

1. Унесіть у текст пропущені відомості (0–0,5–1 б.)

Термін «умиротворення» найчастіше вживають для пояснення зовнішньої політики британського уряду щодо нацистської Німеччини наприкінці <...>-х (десятиліття) років. Найактивнішим прихильником політики «умиротворення» був <...> (ім'я і прізвище), прем'єр-міністр Великої Британії.

2. Продовжте речення (0–1 б.)

У березні 1939 р. німецькі війська окупували Чехію і Моравію, Словаччина отримала примарну незалежність, а Карпатську Україну захопила...

А Румунія **Б** Німеччина **В** Росія **Г** Угорщина

3. Заповніть пропуски в тексті (укажіть дату і воєнну стратегію) (0–1–2 б.)

Початок німецько-польської війни <...> став початком Другої світової війни. За кілька днів уряду Великої Британії та Франції, виконуючи союзницькі зобов'язання перед Варшавою, оголосили Німеччині війну. Однак відсутність активних дій з боку британсько-французьких військ дала змогу німецькому командуванню зосередитися на польській кампанії й реалізувати стратегію <...>

4. Розгляньте плакат українського художника-графіка і громадсько-політичного діяча Михайла Михалевича. Які події зумовили появу цього малюнка? Поясніть задум художника (0–1–2–3 б.)

5. Увідповідніть історичні особи з їхніми характеристиками (0–1–2–3–4 б.)

1 Августин Волошин	А філолог і громадський діяч, голова Народних зборів Західної України
2 Анрі Філіпп Петен	Б військовий і політичний діяч, засновник режиму Віші
3 Кирило Студинський	В греко-католицький священник, педагог, прем'єр-міністр і президент Карпатської України
4 Вінстон Черчилль	Г учений (географ, демограф) і громадсько-політичний діяч, голова УЦК у Кракові
	Д прем'єр-міністр Великої Британії в роки Другої світової війни

6. Увідповідніть дати з відомостями про історичні події, упишіть пропущені дату і факт (0–1–2–3–4–5 б.)

1 1937 р.	А <...>
2 1938 р.	Б утворення УЦК у Кракові
3 1939 р.	В вихід Італії з Ліги Націй
4 <...>	Г радянсько-японський пакт про нейтралітет
5 1941 р.	Д угорська окупація Карпатської України

7. Установіть хронологічну послідовність подій, пов'язаних з воєнними діями в 1939–1940 рр. (0–1–2–3 б.)

- А** початок радянсько-фінської війни
- Б** вторгнення німецьких військ до Норвегії
- В** німецька і радянська окупація Польщі
- Г** німецька окупація Франції

8. 3-поміж запропонованих тверджень оберіть ті, які характеризують наближення Другої світової війни (0–1–2–3 б.)

- 1 політика «умиротворення» призвела до розпаду Версальської системи, Ліги Націй та системи колективної безпеки
- 2 на неокупованій частині Франції під нацистським протекторатом запроваджено режим Віші на чолі з А. Ф. Петеном
- 3 Берлінський пакт закріплював поділ світу: Європа й Африка мали стати сферою панування Німеччини й Італії, східно-азійський простір – Японії
- 4 першим результатом політики «умиротворення», який призвів до територіальних змін, став аншлюс Австрії
- 5 у лавах польського війська у вересні 1939 р. воювало 150–200 тис. українців, з них близько 8 тис. загинуло
- 6 встановлення радянського режиму в Західній Україні відбувалося під гаслами «українізації»
- 7 угорський гортистський уряд, ініціювавши міжнародний арбітраж, домігся приєднання чехословацьких територій, зокрема частини Закарпаття

9. Які терміни й поняття слід використовувати для характеристики процесу радянізації на західноукраїнських землях у 1939–1941 рр.? (0–1–2–3 б.)

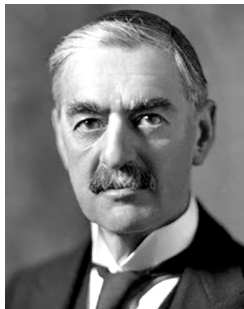
1 евакуація	5 депопуляція
2 націоналізація	6 відбудова
3 кооперація	7 репресії
4 депортація	

10. Визначте сутність поняття «дивна війна» (0–2–4 б.)

11. Розгляньте зображення і виконайте завдання

А

Б

В

Г

А) З-поміж зображених діячів визначте Невіллу Чемберлена і Вінстона Черчілля. Яку посаду вони обіймали напередодні та під час Другої світової війни? (0–1–2–3 б.)

Б) Схарактеризуйте погляди та дії названих діячів у ставленні до нацистської Німеччини та війни (0–1–2–3 б.)

В) Оцініть результати зовнішньої політики Н. Чемберлена і В. Черчілля. Прокоментуйте думку Черчілля про те, що Другу світову війну «було легше зупинити, ніж будь-яку іншу». Свою позицію обґрунтуйте (0–1–2–3–4 б.)

Варіант 2

1. Унесіть у текст пропущені відомості (0–0,5–1 б.)

Гітлер обіцяв, що Судетська область – остання територіальна вимога Німеччини в Європі. Угоду укладено за спиною <...> (назва держави) главами урядів Великої Британії, Франції, Німеччини та Італії <...> (дата).

2. Продовжте речення (0–1 б.)

У Польщі об'єктом німецьких територіальних претензій був так званий...

А Клайпедський край	В Сокальський кордон
Б Данцизький коридор	Г Саарський басейн

3. Заповніть пропуски в тексті (укажіть дату і прізвища підписантів) (0–1–2 б.)

Крапку в німецько-польській війні поставив «Договір про дружбу та кордон» між Німеччиною і Радянським Союзом, укладений <...> у Москві. Цей договір, як і пакт від 23 серпня, підписали <...>. У пресі було оприлюднено лише основну частину документа. Насправді до нього додавалося ще кілька таємних протоколів.

4. Розгляньте світлину. Визначте час і обставини її появи. Зазначте історичне значення цих подій (0–1–2–3 б.)

5. Увідповідніть історичні особи з їхніми характеристиками (0–1–2–3–4 б.)

1 Степан Бандера	А літературний критик і публіцист, творець теорії українського інтегрального націоналізму
2 Шарль де Голль	Б військовик, головнокомандувач збройних сил Фінляндії в роки Другої світової війни
3 Володимир Кубійович	В політичний діяч, теоретик українського націоналізму, голова революційної фракції ОУН
4 Карл Густав Маннергейм	Г учений (географ, демограф) і громадсько-політичний діяч, голова УЦК у Кракові
	Д політик, організатор і керівник патріотичного руху «Вільна Франція»

6. Установіть відповідність між датами і відомостями про історичні події, упишіть пропущені дату і факт (0–1–2–3–4–5 б.)

1 1937 р.	А масові розстріли української інтелігенції в урочищі Сандармох у Карелії
2 1938 р.	Б початок Другої світової війни
3 <...>	В німецька окупація Франції
4 1940 р.	Г <...>
5 1941 р.	Д Судетська криза й Мюнхенська угода

7. Установіть хронологію подій, відображених у цитатах з документів (0–1–2–3 б.)

А «Уряд СРСР і німецький уряд після розпаду колишньої польської держави розглядають виключно як своє завдання відновити мир і порядок на цій території і забезпечити народам, що живуть там, мирне існування, яке відповідає їх національним особливостям»

Б «Карпатська Україна є незалежна держава <...> Назва держави є: Карпатська Україна <...> Карпатська Україна є республіка з президентом, вибраним соймом Карпатської України, на чолі»

В «Під час підписання договору про ненапад між Німеччиною і Союзом Радянських Соціалістичних Республік уповноважені обох сторін, які підписалися нижче, обговорили в строго конфіденційному порядку питання про розмежування сфер обопільних інтересів у Східній Європі»

Г «Японія визнає і поважає керівне становище Німеччини та Італії у встановленні нового порядку в Європі <...> Німеччина та Італія визнають і поважають керівне становище Японії у встановленні нового порядку у Великій Східній Азії»

8. 3-поміж запропонованих оберіть характеристики радянзації західних областей України в 1939–1941 рр. (0–1–2–3 б.)

- 1 встановлення радянського режиму відбувалося під гаслами «українізації»
- 2 інструментом інтеграції в руках радянської влади були репресії, зокрема депортації
- 3 націоналізація в економіці дала змогу створити ілюзію соціальної справедливості
- 4 угорська влада розгорнула масовий терор проти громадсько активних українців
- 5 основою радянзації західноукраїнських областей була політика «умиротворення»
- 6 розгорнуто прискорену індустріалізацію і суцільну колективізацію регіону
- 7 встановлення радянського режиму відбувалося під гаслами «санації»

9. 3-поміж запропонованих оберіть терміни й поняття, які застосовують для опису історії України і світу 1939–1941 рр. (0–1–2–3 б.)

1 «дивна війна»	5 індустріалізація
2 радянська	6 Друга світова війна
3 «коренізація»	7 культурна революція
4 «новий курс»	

10. Визначте причини, наслідки і сутність політики «умиротворення» в переддень Другої світової війни (0–2–4 б.)

11. Розгляньте зображення і виконайте завдання

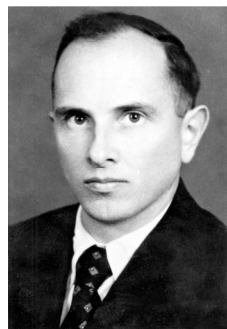
А

Б

В

Г

А) 3-поміж зображених діячів визначте Володимира Кубійовича і Степана Бандеру. Чим був позначений 1940 рік у їхніх біографіях? (0–1–2–3 б.)

Б) Схарактеризуйте погляди і політичні дії названих діячів на початку Другої світової війни. Оцініть їхню доцільність та ефективність (0–1–2–3 б.)

В) Уявіть себе учасником дискусій про тактику і стратегію українського руху, які розгорнулися наприкінці 1930-х років у зв'язку з імовірністю, а невдовзі й реальністю світової війни. Яку позицію зайняли б Ви? (0–1–2–3–4 б.)

Розділ 6

ДРУГА СВІТОВА ВІЙНА: РОЗГОРТАННЯ, ПЕРЕБІГ І РЕЗУЛЬТАТИ

1. Завдання вчителя/вчительки

- Розвивати вміння шукати й аргументовано представляти різні інтерпретації перебігу і підсумків Другої світової війни;
- організувати підсумкове оцінювання знань, розумінь і вмінь за темою розділу; проаналізувати його результати.

2. Очікувані результати навчання

Учні/учениці вмітимуть:

- висловити (письмово або усно) міркування про перебіг і підсумки Другої світової війни;
- визначити втрати України у війні та внесок українського народу в перемогу над нацизмом;
- скласти історичний образ 1945 року (з європейської та української перспектив), аргументувати свою точку зору під час дискусії.

3. Орієнтовне планування теми (ключові навчальні ситуації)

№	Очікувані результати навчання	Рекомендовані види навчальної діяльності	Навчальні матеріали	Продукти навчання
1	Висловити (<i>письмово або усно</i>) міркування про перебіг і підсумки Другої світової війни (зокрема, визначити втрати України у війні та внесок українського народу в перемогу над нацизмом); пояснити поняття «злочини проти людства»	Робота в групах; обговорення (бесіда, дискусія) у гурті	Пізнавальні й творчі завдання 1; підручник: § 32–38 (с. 231–287); словник термінів; текстові джерела 1–3; візуальні джерела 1	Обґрунтовані судження; визначення поняття
2	Висловити обґрунтовані міркування про 1945 р. в історії світу загалом і України зокрема	Робота у групах; створення інтелект-карти «Друга світова війна: розгортання, перебіг і результати» (<i>окремі учні</i>); дискусія (<i>усі учні</i>)	Пізнавальні й творчі завдання 2; підручник: § 32–38 (с. 231–287); текстові джерела 1–3; візуальні джерела 1; додаткові джерела; пам'ятка «Як підготувати інтелект-карту (ментальну карту)» (<i>див. узагальнення до розділу 4</i>)	Інтелект-карта; участь у дискусії; обґрунтовані судження

№	Очікувані результати навчання	Рекомендовані види навчальної діяльності	Навчальні матеріали	Продукти навчання
3	Застосувати набуті знання, розуміння і вміння для виконання та аналізу тесту	Самостійна робота (тестування); аналіз результатів тестування (з обговоренням типових помилок)	Тест «Друга світова війна: розгортання, перебіг і результати» (варіанти 1 і 2)	Тест; участь в обговоренні результатів тестування

4. Навчальні матеріали

4.1. Словник термінів

Злочини проти людства (злочини проти миру і безпеки людства) – злочини, які загрожують людській спільноті, довікілью, порушують правила людського співжиття. Караються не тільки законами певної країни, а й міжнародним законодавством (його розроблено після Другої світової війни). Це – пропаганда війни, планування і ведення війни, застосування зброї масового ураження, піратство, хуліганство на вулиці, наруга над могилою, жорстоке поводження з тваринами, забруднення довкілля, створення злочинної організації, бандитизм, тероризм. Названі акти нелюдської поведінки, злочини геноциду, порушення прав людини, воєнні злочини (тобто свідоме грубе порушення законів і звичаїв війни) є злочинами проти людства, якщо вони були частиною широкомасштабної або систематичної практики. Злочини проти людства є одночасно злочинами проти людяності, які завдають шкоди людині – здоров'ю, добробуту, честі.

4.2. Пізнавальні й творчі завдання

1. У групах проаналізуйте перебіг і підсумки Другої світової війни. Визначте втрати України у війні та внесок українського народу в перемогу над нацизмом.

У гурті обговоріть висловлення історика: *«Нацистський і радянський режими перетворили людей на числа. Щодо частини цих чисел ми можемо лише зробити припущення, інші можемо встановити доволі точно. Як науковцям, нам належить знову перетворити числа на людей. Якщо ми на це неспроможні, то Гітлер і Сталін сформували не лише наш світ, а й нашу людяність»* (Снайдер Т. Криваві землі: Європа між Гітлером і Сталіном / пер. з англ. Б. Шавлов та ін. Київ, 2018. С. 391).

Проаналізувавши людські втрати у війні, свідчення очевидців, міркування істориків, спробуйте сформулювати визначення поняття «злочини проти людства». Як Ви розумієте відмінність між поняттями «злочини проти людства», «злочини проти людяності», «воєнні злочини»?

2. Об'єднавшись у групи, підготуйте інтелект-карту «Друга світова війна: розгортання, перебіг і результати». Для цього скористайтеся набутим досвідом і пам'яткою «Як підготувати інтелект-карту (ментальну карту)» (див. узагальнення до розділу 4). Пам'ятайте, що підготовку інтелект-карти слід розпочати з визначення центрального елемента. Зробіть ним події травня 1945 р. Результати роботи представте в загальному колі. Запропонуйте однокласникам обговорити чи оцінити Вашу роботу.

3. Виконайте завдання тесту «Друга світова війна: розгортання, перебіг і результати». Самостійно проаналізуйте тест, який оцінив учитель. Під час обговорення в гурті визначте типові помилки.

4.3. Текстові джерела

1. Із виступу філософа Мартіна Бубера на церемонії вручення Премії миру німецьких книгарів у церкві Святого Павла у Франкфурті-на-Майні 27 вересня 1953 р.

Коли я думаю про німецький народ часів Аушвіца і Треблінки, то спочатку бачу дуже багатьох, які знали, що відбувається жакливе, і не протестували; але моє серце, яке знає людські слабкості, пручається на вимогу засудити ближнього лише тому, що він не став мучеником. Потім я думаю про багатьох представників німецького суспільства, які нічого не робили для того, щоб дізнатися, які із чуток слухні. Коли я говорю про масу народу, я також думаю про добре відомий людський страх перед істиною, яка може виявитися непосильною для людей. В останню чергу вирінають ті люди, про яких мені відомо з достовірних джерел, що вони відмовилися виконати наказ чи віддати команду і пішли на смерть, або дізналися про жакливу правду і від безсилля вчинили самогубство. Я бачу цих людей зовсім близько, у тій особливій близькості, яка іноді пов'язує нас із мертвими і поєднує з ними. І відтепер у моєму серці панує повага і любов до цих німців.

Шваліна Й. Мовчання говорить. Теперішнє залишається, тільки час минає. Зміцнювати мир, осмислюючи минуле / пер. з нім. О. Плевако. Київ, 2016. С. 61.

Завдання: Як Ви гадаєте, чому німецьке суспільство (за невеликими винятками) в умовах війни залишалося байдужим до злочинів нацистського режиму? Прокоментуйте фразу філософа: «добре відомий людський страх перед істиною, яка може виявитися непосильною для людей».

2. Історик про інструментальне використання в політиці результатів війни

Вигнання німців аж ніяк не поклато краю масовому насильству в Україні, навпаки, советська влада, щойно повернувшись, розпочала дуже жорстоку кампанію з придушення Української повстанської армії та інших націоналістичних угруповань. Також вигнання не мало наслідком негайне та повне відновлення справедливості щодо жертв нацистських гонінь. Наприклад, колишній райхскомісар України Ерих Кох жив під іншим ім'ям у Гамбурзі. І хоча 1949 року його впізнав один ветеран Вермахту, в Україну його не доставили. Відроджена Польська держава дістала дозвіл Сталіна притягнути Коха до суду за його злочини, скоєні за межами України, в Білостоцькому регіоні, але перед советськими суддями він так і не постав. Засуджений на страту 1958 року і нібито смертельно хворий, за словами багатьох спостерігачів, кат України, втім, прожив іще довго, бо польське законодавство забороняло карати на горло хворих людей. Помер він у в'язниці Барчева 14 листопада 1986 року, у віці дев'яносто років. Решта чільних нацистів Райхскомісаріату Україна, котрі пережили війну, здебільшого залишилися на волі. Генеральний комісар Таврії Фрауенфельд написав мемуари, які побачили світ по його смерті під заголовком «І я не шкодую».

У Советському Союзі відбулася низка частково або цілком закритих судових процесів над «зрадниками» та «помагачами окупантів». Тим часом ветерани Червоної армії, колишні партизани та советські ідеологи відразу заходилися творити мітологічну версію перебування України під «німецько-фашистськими загарбниками». Як і багато істориків із західноєвропейських країн, вони доводили, що опір мав масовий характер.

Беркгоф К. Жива розпачу. Життя і смерть в Україні під нацистською владою / з англ. пер. Т. Цимбал; наук. ред. В. Гриневич. Київ, 2011. С. 309.

Завдання: Поясніть, чому комуністична влада СРСР не була зацікавлена в покаранні нацистів, які вчиняли злочини на території України.

3. Філософ та історик про передумови створення антигітлерівської коаліції

Повертаючись до часто обговорюваного питання, який режим гірший – комуністичний чи фашистський, варто від початку зазначити його безглуздість. Гірший для

кого? Гітлерівський режим був не такий страшний для німців, як сталінський – для народів СРСР, включаючи росіян. Але німецький нацизм був незрівнянно страшніший для підкорених народів, включаючи українців, ніж російський комунізм.

Военно-політичний союз між комуністичною тоталітарною диктатурою Росії та ліберальною демократією Заходу був єдиним способом розгромити західноєвропейський тоталітаризм, оскільки для досягнення цієї цілі військових сил Заходу – навіть за умови залучення потужностей США – не вистачало. Перемога нацизму в Європі була набагато небезпечніша, ніж ті переваги, що їх одержував СРСР внаслідок відтворення Антанти. Вона означала утворення в центрі Європи «чорної діри», цивілізаційного провалля, для якого слово «реакція» було б солодкавим евфемізмом. Ірраціональне сполучення моральної дикості з технічними досягненнями цивілізації, персоніфіковане гітлеризмом, знайшло опору в інтегральних націоналізмах фашистського типу від Іспанії до Балкан і глибоко реакційному консерватизмі виниклих на руїнах ліберальної демократії режимів на зразок Віші, що готувало докорінний поворот у розвитку Заходу, а разом з тим і реальну загрозу основам світової цивілізації. Саме в такому випадку єдиною надією цивілізації став би режим Сталіна, і довелося би починати все з початку. Свідомі того, що союз із тоталітарною Росією означатиме важкі жертви, керівники Заходу металиси між спробами спертися на Гітлера проти Сталіна і на Сталіна проти Гітлера. І тоді, у 1939–1940 рр., коли, здавалося, жереб було кинуте і союз чорних і червоного тоталітарних режимів Європи проти ліберальної демократії було укладено, цей найнебезпечніший політичний варіант виявився нездійснимим, і життя вирішило драматичні проблеми європейської політики на користь антигітлерівської коаліції.

Попович М. *Червоне століття*. Київ, 2005. С. 522.

Завдання: Прокоментуйте мірування автора. Наведіть факти, які обґрунтовують або спростовують його твердження.

4.4. Візуальні джерела

1. Мій край у 1945 р.

Завдання: Друга світова війна залишила слід у кожній українській родині. Як правило, учасники тих подій, хоч би з якого боку воювали, неохоче ділилися подробицями воєнного повсякдення. Правду про війну вони іноді довіряли найближчим родичам. Зберіть сімейні розповіді й перекази про те, як люди пережили цю війну. Підготуйте есе «1939–1945: Неписана історія. Як моя родина пережила Другу світову війну». Есе ілюструйте світлинами з історії родини й рідного краю.

Руїни підірваного 3 листопада 1941 р.
Успенського собору (XI ст.) – першої кам'яної споруди
Киево-Печерської лаври. Фото 1958 р.

4.5. Тестові завдання «Друга світова війна: розгортання, перебіг і результати»

Варіант 1

1. Унесіть у текст пропущені відомості (0–0,5–1 б.)

Вторгнення почалося на світанку <...> (число, місяць, рік) Це була найбільша наземна військова операція у світовій історії. За лічені дні німецько-радянський фронт простягнувся від Балтійського до Чорного моря. Україну атакувала німецька група армій <...> (назва).

2. Продовжте речення (0–1 б.)

На світанку 6 червня 1944 р. почалася висадка союзних військ...

А у Нормандії **Б** на Сицилії **В** у Скандинавії **Г** на Балканах

3. Заповніть пропуски в тексті (укажіть назву і дату) (0–1–2 б.)

Після сформування УПА тривала підготовка до створення нового українського уряду (адже УДП перестало існувати ще в 1941 р.). Установчий збір <...> відбувся <...> біля села Недільна на Самбірщині. Програма нового уряду ґрунтувалася на бажаній думці про те, що радянська окупація триватиме недовго (бо війна призведе до виснаження і розладу більшовицького режиму), що західні союзники укладуть мир з німцями та повернуть сили проти СРСР.

4. Розгляньте радянський агітаційний плакат (худ. Віктор Іванов). Які події зумовили його появу? До чого закликає плакат? Чи було реалізовано заклик плакатиста? (0–1–2–3 б.)

Напис на плакаті:
«П'ємо воду рідного Дніпра,
будемо пити з Пруту, Німану й Бугу!
Очистимо радянську землю від фашистської нечистоти!»

5. Увідповідніть історичних осіб з їхніми характеристиками (0–1–2–3–4 б.)

1 Кирило Осьмак	А учений і громадсько-політичний діяч, очолював Український центральний комітет у Кракові
2 Роман Шухевич	Б головнокомандувач Української повстанської армії
3 Володимир Кубійович	В німецький воєначальник, командувач 2-ї танкової групи у складі групи армій «Центр» (у 1941 р.)
4 Карл Густав Маннергейм	Г президент Української головної визвольної ради
	Д головнокомандувач збройних сил Фінляндії в роки Другої світової війни

6. Увідповідніть дати з відомостями про історичні події, упишіть пропущені дату і факт (0–1–2–3–4–5 б.)

1 1942 р.	А <...>
2 1944 р.	Б Варшавське повстання
3 1943 р.	В битва під Ель-Аламейном
4 <...>	Г початок німецько-радянської війни
5 1945 р.	Д Ялтинська і Потсдамська конференції

7. Установіть хронологічну послідовність подій Другої світової війни (0–1–2–3 б.)

А Курська битва	В битва за Британію
Б битва за Дніпро	Г битва під Монте-Кассіно

8. З-поміж запропонованих тверджень оберіть ті, які характеризують рух Опору на території України (0–1–2–3 б.)

1 Директорія відновила Українську Народну Республіку й оголосила про намір повернути здобутки революції; скликано Конгрес трудового народу України, до

якого ввійшли робітники, селяни й трудова інтелігенція, а «експлуататорські» класи позбавили голосу

2 ключовою силою українського національно-визвольного руху Опору була УПА, яка діяла під контролем бандерівського політичного керівництва (хоча тільки половина особового складу стрільців і старшин була членами ОУН(б), а ще половина мала інші політичні погляди)

3 у відповідь на непомірні хлібозаготівлі, розкуркулення, примусову колективізацію, руйнування храмів селяни вдалися до громадської непокори та піднімалися на численні повстання; нерідко цей опір був збройним

4 комуністичний рух Опору в Україні включав: партизанські загони, утворені із залишків військових частин, що виходили з оточень або залишалися на місцях, придатних для партизанських дій (Волині, Поліссі, дніпровських плавнях); загони й підпільні осередки, організовані партійними й кадебістськими органами

5 в українському русі на Закарпатті суперничало кілька течій і політичних орієнтацій; найдинамічніше розвивалася проукраїнська національно-демократична течія; її основу становила інтелігенція

6 українська делегація прибула на Паризьку конференцію із запізненням; вона не мала офіційного статусу, оскільки країни Антанти не визнали самостійність України; очолював делегацію Григорій Сидоренко, якого згодом замінив граф Михайло Тишкевич

7 збройний опір поляків було представлено трьома силами: Армією Крайовою, Батальйонами хлопськими і Гвардією (згодом Армією) Людовою; вони мали різні центри керівництва й стояли на різних ідеологічних позиціях

9. Які терміни й поняття слід використовувати для характеристики України в 1941–1945 рр.? (0–1–2–3 б.)

1 національно-територіальна автономія

5 Чортківська офензива

2 тактика «випаленої землі»

6 остарбайтери

3 Пан'європейський союз

7 універсал

4 концентраційний табір

10. Схарактеризуйте ставлення нацистів до єврейського населення. Пояснить поняття «Голокост» (0–2–4 б.)

11. Проаналізуйте фрагмент історичного документа (німецької пам'ятки про рух Опору на території України) та виконайте завдання до нього

«УПА (Українська повстанська армія) – це військова організація у теперішній час найсильнішого українського політичного руху, що називається ОУН (Організація українських націоналістів), яка хоче створити Українську незалежну державу в боротьбі проти «окупантів» на українській національній території. Головним та історичним ворогом українського народу вважається Радянський Союз, або Росія, і Польща.

ОУН–УПА переконана в тому, що українське питання стало міжнародною політичною проблемою, яка може бути вирішена позитивно в ході сучасної Другої світової війни під час конфлікту з Радянським Союзом, розв'язаним хоча б під керівництвом Німеччини або західних держав. <...>

Діяльність УПА підпорядкована політичній лінії ОУН. Після боротьби, що велась проти німців і, як виглядає ззовні, усунення конфронтації з поляками, головні зусилля докладаються до боротьби проти Радянського Союзу і Червоної армії. Ця боротьба ведеться переважно у формі обмеженої війни або партизанської війни на радянський спосіб (напади, саботаж, агітація, знищення радянських службовців, пропаганда і т. ін.). За деякими ознаками можна припустити, що УПА ще не пустила в хід усі свої сили.

Діяльність ОУН становить серйозну проблему для радянського керівництва, що застосовує проти неї немалі сили (війська НКВД і військові одиниці аж до дивізії).

Паралельно робляться спроби політичними поступками скерувати український націоналізм на рейки радянської політики».

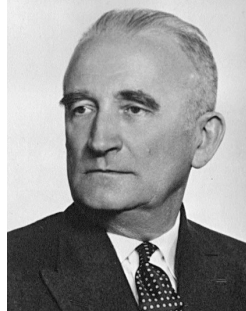
А) З-поміж зображених діячів визначте головнокомандувача УПА. Укажіть його ім'я та прізвище, псевдонім. Наведіть основні факти біографії (0–1–2–3 б.)

А

Б

В

Г

Б) У якому році було створено цитований документ? Визначте його інформаційну цінність як історичного джерела (на які питання відповідає документ?) (0–1–2–3 б.)

В) Уявіть себе істориком – учасником наукової конференції. Підготуйте тези про діяльність УПА. Використайте при цьому наведений документ для обґрунтування своїх тверджень (0–1–2–3–4 б.)

Варіант 2

1. Унесіть у текст пропущені відомості (0–0,5–1 б.)

У листопаді 1943 р. в УПА відбулися серйозні організаційні зміни. Головнокомандувачем було призначено <...> (ім'я, прізвище). Дмитро Клячківський опинився на посаді командира щойно створеної групи УПА–Північ, яка діяла на <...> і <...> (назви історико-етнографічних регіонів).

2. Продовжте речення (0–1 б.)

Людей, які в роки Другої світової війни ризикували життям заради євреїв, називають...

А лауреатами Нобелівської премії миру

Б учасниками пацифістського руху

В Праведниками народів світу

Г учасниками руху Опору

3. Заповніть пропуски в тексті (укажіть дату і прізвище) (0–1–2 б.)

Офіційною заявою про створення антигітлерівської коаліції стала підписана у Вашингтоні <...> декларація 26 держав, які називалися Об'єднані Нації. Декларацію Об'єднаних Націй підписали президент США <...>, прем'єр-міністр Великої Британії В. Черчілль, представники СРСР і Китаю, а наступного дня представники ще 22 держав.

4. Розгляньте графічну композицію Ніла Хасевича – художника, члена ОУН, УГВР, УПА. Визначте час та історичні обставини, які зумовили її появу, сформулюйте творчий (ідейний) задум художника (0–1–2–3 б.)

Написи: «За Українську Самостійну Соборну Державу», «За волю, за краще життя»

5. Увідповідніть історичних осіб з їхніми характеристиками (0–1–2–3–4 б.)

- 1 Степан Бандера
- 2 Шарль де Голль
- 3 Франсиско Франко
- 4 Михайло Кирпонос

А лідер іспанських фашистів, проголошений каудільйо – вождем іспанського народу
Б військовий і політичний діяч, у 1929 р. взяв участь у створенні Організації українських націоналістів, а після смерті Є. Коновальця – очолив її
В політичний діяч, теоретик українського націоналізму, голова революційної фракції ОУН
Г радянський воєначальник, командувач Південно-Західним фронтом (у 1941 р.)
Д політик, організатор і керівник патріотичного руху «Вільна Франція»

6. Установіть відповідність між датами й відомостями про історичні події, упишіть пропущені дату і факт (0–1–2–3–4–5 б.)

- 1 1944 р.
- 2 1941 р.
- 3 <...>
- 4 1942 р.
- 5 1945 р.

А Тегеранська конференція лідерів Великої Британії, СРСР і США
Б підписання Декларації Об'єднаних Націй про створення антигітлерівської коаліції
В <...>
Г атомні бомбардування Хіросіми й Нагасакі
Д ухвалення «Акту відновлення Української Держави»

7. Установіть хронологію подій, зображених у заголовках зі спогадів Вінстона Черчілля (0–1–2–3 б.)

- А** «Битва за Атлантику»
- Б** «Французька агонія»

- В** «Форсування Рейну»
- Г** «Від Нормандії до Парижа»

8. З-поміж запропонованих характеристик літератури та мистецтва оберіть ті, які стосуються воєнного часу (0–1–2–3 б.)

- 1 з'явилися художні твори філософського спрямування, автори яких прагнули осмислити сутність самої людини, взаємин між людьми
- 2 у мистецтві запанували різні напрями модернізму: модерністи претендували на створення елітарного продукту, відмежовувалися від масової культури
- 3 війна зумовила появу нових тем у літературі (особливої популярності набула поезія) і мистецтві, актуалізувала український патріотизм
- 4 літературні твори поєднала тема втраченого покоління – людей, які, повернувшись із світової війни, не знайшли себе в мирному житті

5 сформувався напрям романтизму, послідовники якого шукали взірці для наслідування в народних звичаях та інших проявах національного духу

6 в образотворчому мистецтві найінтенсивніше розвивалася графіка – агітаційний плакат і сатиричний малюнок; вони були призначені як для фронту, так і для тилу

7 у художній літературі й образотворчому мистецтві перевагу здобув напрям реалізму, представники якого ставили за мету правдиве відтворення дійсності

9. 3-поміж запропонованих оберіть терміни / поняття, які застосовують для опису історії України і світу 1939–1945 рр. (0–1–2–3 б.)

1 національно-територіальна автономія

5 масове суспільство

2 система колективної безпеки

6 санітарний кордон

3 антигітлерівська коаліція

7 рух Опору

4 Друга світова війна

10. Схарактеризуйте ленд-ліз – американську програму допомоги країнам і народам антигітлерівської коаліції (0–2–4 б.)

11. Проаналізуйте фрагмент історичного документа (спогадів) та виконайте завдання до нього

«...Зима 1945 року була небувало суворою... Узбеки гнівалися: це ви з собою привезли. А що на місцевих ображати? Їм утовкмачували, що татари – нелюди, крадуть дітей, бог знає, чим харчуються, дехто має хвіст <...>. У березні 1945 року я першим у родині захворів на криваву дизентерію. Ні ліків, ні грошей. Врятували лікарі місцевої лікарні <...>. 29 березня мама та молодший братик тяжко захворіли. У хаті ані крихти. Я побіг у свою артіль до нового голови Петра Спірідоновича Лобанова. Стою, ковтаю сльози і не знаю, що сказати. Просити позичку? Бо ж хворів – не заробив. Але голова все зрозумів. Обійняв за плечі: «Ходімо, синку!» Привів до себе додому, насипав кілограмів із п'ять кукурудзи. <...> Кукурудза врятувала життя, але не всім. 2 квітня померла мама, ще за два дні – молодший братик. На допомогу покликати не було кого. На дизентерію татари хворіли і помирали родинами. Ми з братом самі викопали серед каміння могилу» (Ескендер Ідрисов).

А) Які історичні події призвели до наслідків, які наведено в спогадах? Коли відбулися описані події і кого вони стосувалися? Під яким претекстом, ужитим владою, їх було здійснено? (0–1–2–3 б.)

Б) Розгляньте світлини. Яка з них стосується подій, описаних у спогадах? З якими труднощами й загрозами зіткнулися ці люди? (0–1–2–3 б.)

А

Б

В

Г

В) Спираючись на знання історії, висловте своє ставлення до описаних у спогадах подій. Знайдіть історичні аналогії. Чому принцип колективної відповідальності, до якого вдавалася влада, є злочином? У чому проявлялася людяність під час війни? (0–1–2–3–4 б.)

ВІДПОВІДІ НА ТЕСТОВІ ЗАВДАННЯ

Узагальнення до розділу 1

Варіант 1

1. 1 серпня 1914 р., Росії; 2. В; 3. Брусиловський прорив, Верденська битва; 4. Битва на р. Марні, 1914 р.; 5. 1Г, 2В, 3А, 4Б; 6. 1Д, 2<квітень-травень 1915 р.>Г, 3В<бої на схилах гори Лисоні>, 4Б, 5А; 7. БГАВ; 8. 2, 4, 6; 9. 4, 5, 7; 10. Головна українська рада (у складі представників від УНДП, РУРП, УСДП) – боротьба на боці Австро-Угорщини та її союзників проти Росії з метою виборення державної самостійності: територіальної автономії для Галичини, Буковини й Закарпаття та незалежності (під австрійським протекторатом) – для етнічних українських теренів, що входили до складу Російської імперії; 11. **А)** Медична служба, праця на підприємствах, військова служба та ін.; **Б)** Не відображено працю селянок. Назагал громадська думка поділяла традиційну (як її тоді розуміли) роль жінки під час війни – надихати нареченого/чоловіка, який служить у війську, і вірно чекати його повернення; **В)** Активізація феміністичних рухів, надання жінкам виборчих прав, звільнення жінки від обмежень з боку батьків / чоловіка / держави (гендерна рівність) та ін.

Варіант 2

1. 11 листопада 1918 р., Німеччина; 2. А; 3. Галицька битва, битва на р. Марні; 4. Битва під Верденом, 1916 р.; 5. 1Г, 2Д, 3В, 4Б; 6. 1<серпень 1914 р.>А, 2Г, 3<бої за гору Маківку>Б, 4В, 5Д; 7. В, Б, Г, А; 8. 1, 3, 6; 9. 1, 3, 5; 10. Союз визволення України – боротьба на боці Австро-Угорщини та її союзників проти Росії з метою здобути державну самостійність для етнічно українських територій, що входили до складу Російської імперії. Товариство українських поступовців – одні пропонували лояльність до царизму в обмін на поступки в мовно-культурній сфері (позиція С. Петлюри), другі виступали за нейтралітет в обмін на підтримку російськими лібералами після війни української автономії (позиція М. Грушевського); 11. **А)** Волинь, культурно-просвітня робота, національно-патріотичне виховання; **Б)** Проводили культурно-освітню роботу серед українського населення (особливо Волині) з метою формування національної свідомості. Про це свідчать: напис «Народна школа» (початкова школа); портрет Т. Шевченка в класі; заняття руханкою (гімнастикою), як це практикували в українських молодіжних товариствах «Сокіл», «Січ» і «Січові стрільці»; спілкування стрільців з місцевими селянами; **В)** Заснування україномовних шкіл на Волині, набір рекрутів до австрійської армії, створення низки витворів культури (віршів, оповідань, навчальних посібників, пісень) та ін.

Узагальнення до розділу 2

Варіант 1

1. 9 (22) січня 1918 р., Українську Народну Республіку; 2. Б; 3. Акт злуки УНР і ЗУНР, 22 січня 1919 р.; 4. Бій під Крутами 16 (29) січня 1918 р.; відбувся під час першої російсько-української війни; 5. 1В, 2А, 3Б, 4Д; 6. 1Д, 2<квітень 1918 р.>А, 3В, 4Б<Акт злуки УНР і ЗУНР>, 5Г; 7. ВГБА; 8. 2, 4, 6; 9. 1, 4, 7; 10. Взаємодія соціального і національного була надбанням суспільно-політичної думки ХІХ ст. Хтось уважав, що національне визволення стане передумовою для розв'язання і соціальних питань, а хтось – навпаки. Світова війна загострила як соціальні, так і національні відносини. В Україні соціальні й національні чинники перепліталися особливим чином. Селянство, яке страждало від малоземелля, було переважно українським, тоді як землевласники – представниками інших національностей. Українське міщанство й дрібне

купецтво теж посідало нижчі соціальні щаблі; **11. А)** Революції зазвичай сприяють героїзації минулого. Водночас, звертаючись до козацької традиції, українці утверджували себе в думці про тяглість державотворчої традиції. Таке вирізнення сприяло формуванню національної свідомості; **Б)** Ще на початку революції, у березні 1917 р., було створено Український військовий клуб імені Павла Полуботка. Згодом зусиллями самостійників створено два українські полки, які в назві покликалися на козацьку традицію: імені гетьмана Богдана Хмельницького (*богданівці*) й імені гетьмана Павла Полуботка (*полуботківці*); **В)** Спершу діячі Української революції орієнтувалися на творення національних військових частин у російській та австро-угорській арміях, насамперед на досвід січових стрільців. У 1917 р. відбулися три всеукраїнські військові з'їзди, учасники яких підштовхували Центральну Раду до творення власних збройних сил. В УНР військовим будівництвом активно займався С. Петлюра. Утім політика соціалістичних урядів УНР (у період Центральної Ради і Директорії) була суперечливою. Поряд зі щоденною потребою боронити державу від зовнішніх агресорів (більшовиків, білогвардійців), ці уряди декларували відмирання війська й заміну його народною міліцією. Значно ефективнішою у військовому будівництві була політика гетьмана П. Скоропадського, а також урядів ЗУНР/ЗОУНР. На деякий час їм вдалося створити боєздатне, добре організоване військо.

Варіант 2

1. Української національної ради, 18 жовтня 1918 р.; **2.** Г; **3.** Угорська Радянська Республіка, березень–серпень 1919 р.; **4.** Чортківська офензива в червні 1919 р.; операція відбулася під час польсько-української війни; **5.** 1Б, 2Д, 3А, 4В; **6.** 1Б, 2Д, 3Г, 4<квітень 1920 р.>В, 5А<Другий зимовий похід Армії УНР>; **7.** АВГБ; **8.** 1, 3, 6; **9.** 4, 5, 6; **10.** Російський Тимчасовий уряд, а згодом більшовики прагнули зберегти цілісність Росії в імперських кордонах. При цьому прихильники Тимчасового уряду (так звані білі) покликалися на традиційні уявлення росіян про Україну як про частину всеруського простору, а більшовики – на потребу в солідарних діях пролетаріату в умовах соціалістичної революції, декларативно визнаючи право націй на самовизначення. Поляки воювали за Галичину й Волинь, які вважали невід'ємними частинами Речі Посполитої, тоді як українці апелювали (передусім у Галичині) до природного права створити на етнічній території національну державу – ЗУНР; **11. А)** Відкриття Української академії мистецтв 22 листопада (5 грудня) 1917 р. На світліні – перші професори академії з М. Грушевським (*сидить у центрі*); **Б)** Усі уряди УНР, Української Держави, ЗУНР/ЗОУНР сприяли українській культурі, науці й освіті. У період Центральної Ради відкрито Українську академію мистецтв, за часів Гетьманату – державні університети в Києві й Кам'янці-Подільському, Українську академію наук. З'явилися українські гімназії, бібліотеки, архіви й музеї. Здійснювалися заходи щодо автокефалії Української православної церкви; **В)** З одного боку, митці в роки революції втрачали можливість спокійно працювати, а з другого – революційні події давали підстави для осмислення змін, відкривали нові теми й перспективи. Ключовим було осмислення життя людини в ситуаціях війни та революції. У поле зору митців потрапляли передусім збройні сутички. Митці працювали й над символікою. Наприклад, художник Г. Нарбут став розробником української національної атрибутики – гербів, грошових знаків тощо. Роки війни й революції стимулювали появу політичної карикатури.

Узагальнення до розділу 3

Варіант 1

1. Версальський; Нейїський; 2. Б; 3. США; автомобілів; 4. Чехословаччина, Сен-Жерменський договір, 1919 р.; 5. 1Г, 2В, 3А, 4Б; 6. 1Д, 2Г <1920 р.>, 3Б, 4В <утворення УНДО>, 5А; 7. ВБГА; 8. 2, 4, 6; 9. 4, 5, 7; 10. Мета утворення СРСР – збереження підконтрольної більшовикам імперії як мінімум у дореволюційних кордонах Росії. Ключові завдання: забезпечувати тотальний контроль над економікою і суспільно-політичним життям республік; перерозподіляти ресурси республік на розвиток військово-промислового потенціалу держави; розширювати територіальний простір «соціалістичної революції»; 11. **А)** До складу Польщі – Східна Галичина, Західна Волинь, Західне Полісся; Румунії – Буковина; Чехословаччини – Закарпаття. Українці всюди складали більшість сільського населення, але меншість у великих і середніх містах; **Б)** Належність до українців (українська ідентичність) мала значний вплив на соціальний статус людини та ставлення до неї влади. У тексті зазначено, що українець був переважно селянином і чувся «покривдженим польським, мадярським чи румунським поміщиком». Цьому сприяло, зокрема, аграрне перенаселення й політика осадництва. Українців експлуатували також сільські торговці-євреї. Влада намагалась українців насильно асимілювати (спеціально ігноруючи ідентичність населення під час проведення адміністративного поділу, обмежуючи можливості зайняти адміністративні посади в рідному краї та ін.); **В)** Режими в обох державах були авторитарними; чисельність населення, що складали меншини, та площі, які це населення заселяло, були більшими ніж ці держави могли «втримати» в умовах ворожого до них ставлення; національно-політичні рухи були достатньо розвинутими, тож «становили серйозну загрозу для територіальної цілісності та стабільності цих держав»; конфлікти на національному ґрунті підсилювали соціальні конфлікти і навпаки; у боротьбі з національними рухами, зокрема українським, влада використовувала заселення національних регіонів колоністами, створення адміністративних одиниць з мішаним населенням, усунення представників національних меншин з адміністративних посад.

Варіант 2

1. Сен-Жерменський; Тріанонський; 2. А; 3. Патріотичні; Парижі; 4. Румунія, Сен-Жерменський договір, 1919 р.; 5. 1Г, 2Д, 3В, 4Б; 6. 1Д <1920 р.>, 2Г, 3Б <утворення СРСР>, 4В, 5А; 7. ГБВА; 8. 2, 4, 7; 9. 1, 3, 5; 10. Мета утворення Ліги Націй – забезпечення миру на надійних засадах. Ключові завдання: створення системи колективної безпеки в Європі; вирішення міждержавних конфліктів дипломатичним шляхом; сприяння інтеграції європейських держав; 11. **А)** 1921–1923 рр.; Південь України; голод в УСРР певний час приховували, а зерно вивозили в Росію, зокрема в Поволжя. Така політика була зумовлена активним опором українського селянства встановленню радянської влади (українці «найменш лояльні»); спробою більшовиків подолати продовольчу кризу, перекававши на українське селянство «максимум тягарів» своєї продовольчої політики; **Б)** АДА збирала й оприлюднювала інформацію про стан із продовольчим забезпеченням та організовувала допомогу тим, хто голодував. Про це свідчать: згадка про офіційні повідомлення АДА; твердження, що АДА дозволили діяти в Україні; вислів, що АДА ознайомила із ситуацією в Україні, а американців не хотіли пустити в Київ; **В)** Засуха, постійні реквізиції державою сільськогосподарської продукції, відсутність у селянства стимулів до продуктивного господарювання, більшовицька політика ігнорування потреб селянства.

Узагальнення до розділу 4

Варіант 1

1. 1929 р.; США; 2. Г; 3. Інтегральний націоналізм; Дмитро Донцов; 4. 1930-ті роки; масові репресії в СРСР; «Шахтинська справа», процес «Спілки визволення України»; 5. 1В, 2А, 3Б, 4Д; 6. 1Д, 2 <1933 р.>В, 3Б, 4Г, 5А<напр., розстріл у Соловецькому таборі більше двохсот представників української інтелігенції; ухвалення конституції Української РСР>; 7. АГВБ; 8. 2, 5, 6; 9. 3, 4, 5; 10. Тоталітаризм (франц. *totalitarisme*, від пізньолат. *totalis*, лат. *totus* – повний, увесь, цілий) – антидемократичний політичний режим, в умовах якого держава, політична влада повністю підпорядковують собі суспільство й особистість, усі сторони їхньої життєдіяльності, придушують права та свободи людини і громадянина. Термін запровадив у 1920-х роках філософ Д. Джентіле, обґрунтовуючи політичну практику італійського фашизму; 11. А) Б; нарком освіти УСРР; вчинив самогубство, виявивши таким чином незгоду зі сталінською політикою форсованої індустріалізації та колективізації, що призвела до Голодомору; Б) Націонал-комуніст; понад усе ставив ідею світової пролетарської революції, яка, на його думку, мала справедливо розв'язати всі соціально-політичні питання, у тому числі національні. Політична позиція М. Скрипника в державному будівництві УСРР була суперечлива. Як більшовик-ленінець він був догматиком, непримиренним до ворогів радянської влади, у тому числі й до українського націоналізму, ведучи боротьбу проти якого, сприяв винищенню значної частини старої української інтелігенції, а пізніше й національної опозиції в КП(б)У. З другого боку, визнаючи головною небезпекною великодержавний російський шовінізм, він нещадно боровся й проти нього; постійно підкреслював самостійність української культури та її незалежність від російської; був одним з головних рушіїв політики «українізації»; В) Світова економічна криза («Велика депресія»); політика «великого перелому» (форсованої модернізації) у СРСР; заходи «нового курсу» Ф. Д. Рузвельта в США; падіння Веймарської республіки та прихід до влади в Німеччині нацистів.

Варіант 2

1. 1932 р.; Франклін Делано Рузвельт; 2. Б; 3. Культурна революція; Головне управління виправно-трудових таборів – так званий ГУЛАГ; 4. Дніпрогес; ≈ 1930 р. (1927–1932 рр.); Індустріалізація; 5. 1Г, 2Д, 3Б, 4А; 6. 1А<напр., встановлення «санацийного» режиму в Польщі>, 2Г, 3Б, 4Д, 5<1937–1938 рр.>В; 7. ВБГА; 8. 3, 5, 7; 9. 5, 6, 7; 10. Голодомор – терор голодом, карально-репресивна акція 1932–1933 рр. проти українських селян, здійснена в процесі утвердження соціалістичного сектору економіки в СРСР, підпорядкування суспільства партійно-державним органам влади і встановлення диктатури Й. Сталіна. Йому передували насильницька колективізація сільського господарства, розкуркулення селян, хлібозаготівельні кампанії, масовий терор на селі. Спрямованість Голодомору на упокорення українських селян, на знищення в УСРР самостійних селянських господарств як соціально-економічної підвалини тогочасної української нації дає підстави вважати його геноцидом українського народу; 11. А) А – Франклін Делано Рузвельт (у 1932 р. переміг на виборах президента США); Б – Адольф Гітлер (у 1932 р. на виборах до Рейхстагу очолювана А. Гітлером Націонал-соціалістична робітнича партія Німеччини отримала колосальну підтримку – 14 млн голосів, що дало змогу Гітлеру на початку 1933 р. обійняти посаду глави уряду рейхсканцлера); В – Йосиф Сталін (у 1932 р. активно утверджував особисту диктатуру та тоталітарний режим у СРСР, організатор Голодомору); Б) У 1930-х роках Ф. Д. Рузвельт, А. Гітлер і Й. Сталін були керівниками ключових для підтримання світового порядку держав. Рузвельт публічно визнав скрутне становище економіки США, запропонував і вжив ефективні для подолання кризи заходи, зокрема запровадив економічне регулювання державою економіки та державну систему соці-

ального страхування. Гітлер скористався настроями німців, щоб утвердити диктатуру і нацизм як державну ідеологію, запровадив расове законодавство та проводив агресивну зовнішню політику. Сталін скористався здобутками непу та «коренізації» для нового етапу «комуністичного штурму» (форсованої індустріалізації, суцільної колективізації, русифікації), установив у СРСР особисту диктатуру, організував Голодомор і масові репресії інтелігенції; **В)** Тоталітарні режими з особистою диктатурою в основі створили А. Гітлер (у Німеччині) і Й. Сталін (у СРСР). Нацистський і комуністичний тоталітарні режими були подібними диктатурами однієї партії, всеосяжним контролем за суспільством, розвинутим карально-репресивним апаратом, ґрунтувалися на сваволі й придушенні особистих свобод людини. Відмінність же полягала в тому, що нацизм переслідував цілі агресивного націоналізму, а сталінський тоталітаризм спирався на поняття «диктатури пролетаріату» й апелював до суспільства соціальної рівності. Прикметно, що Гітлер і Сталін прийшли до влади й здійснювали перетворення цілком законно (з формальної точки зору) – спиралися на вибори або конституційні норми. Міцну основу нацистського й комуністичного тоталітарних режимів становили не тільки правителі-диктатори, а й чимало людей, які в той час підтримували насильство й ідеологічний екстремізм.

Узагальнення до розділу 5

Варіант 1

1. 1930-х; Невілл Чемберлен; 2. Г; 3. 1 вересня 1939 р.; стратегія «блискавичної війни»; 4. Плакат з'явився на вулицях Хуста в грудні 1938 р.; закликав закарпатських українців до відстоювання національних свобод, протидії польським і угорським агресорам; набув популярності навесні 1939 р., коли було проголошено Карпатську Україну; 5. 1В, 2Б, 3А, 4Д; 6. 1В; 2А<напр., аншлюс Австрії, Мюнхенська угода>, 3Д, 4<1940 р.>Б, 5Г; 7. ВАБГ; 8. 1, 4, 7; 9. 2, 4, 7; 10. «Дивна війна» («сидяча війна») – образна назва початкового періоду Другої світової війни (вересень 1939 – травень 1940 р.), коли Франція та Велика Британія, хоча й оголосили війну Німеччині, не вели активних бойових дій на Західному фронті. Протиборчі сторони на французько-німецькому кордоні провадили лише бої місцевого значення, переважно перебуваючи під захистом оборонних ліній Мажино і Зігфріда. Німецьке командування скористалося «дивною війною» як стратегічною паузою для захоплення Польщі, окупації Данії та Норвегії, а також для підготовки наступу на Францію. Назва «дивна війна» з'явилася в 1939 р. у публікаціях французького журналіста Ролана Доржелеса; 11. **А)** Невілл Чемберлен (Б), Вінстон Черчілль (В); обидва – прем'єр-міністри Великої Британії: Чемберлен у 1937–1940 рр., а Черчілль у 1940–1945 рр.; **Б)** Чемберлен був найактивнішим прихильником політики «умиротворення», у діях Гітлера він убачав тільки прагнення усунути наслідки невігідного для Німеччини Версальського договору, був одним із творців Мюнхенської угоди, яка призвела до розчленування Чехословаччини; Черчілль – опонент Чемберлена (в уряді Чемберлена з вересня 1939 р. очолював військово-морське міністерство), а згодом одна з ключових постатей антигітлерівської коаліції; **В)** Політика «умиротворення», щодо якої Чемберлен не бачив альтернатив, призвела до розширення німецької агресії. Пишучи про Другу світову війну як «непотрібну», Черчілль вочевидь мав на увазі те, що не було вчасно розпізнано далекосяжних агресивних намірів нацистів і не було сформовано системи колективної безпеки. Політика Чемберлена остаточно дискредитувала себе, що викликало гостру критику всередині Великої Британії, коли у квітні 1940 р. німецькі війська висадилися в портах Норвегії та вступили в Данію, а в травні розпочали наступ на Бельгію і Францію. 10 травня 1940 р. Черчілль замінив Чемберлена на посаді прем'єр-міністра.

Варіант 2

1. Чехословаччини; 29–30 вересня 1938 р.; 2. Б; 3. 28 вересня 1939 р.; В. Молотов і Й. Ріббентроп; 4. 26–28 жовтня 1939 р. у Львові відбулися Народні збори Західної України, які ухвалили клопотати про приєднання краю до СРСР/УРСР; юридичне оформлення приєднання (ухвалення відповідних рішень Верховної Ради СРСР і Верховної Ради УРСР) відбулося в листопаді 1939 р.; 5. 1В, 2Д, 3Г, 4Б; 6. 1А, 2Д, 3<1939 р.>Б, 4В, 5Г<напр., «процес 59-ти» у Львові, радянсько-японський пакт про нейтралітет>; 7. БВАГ; 8. 1, 2, 3; 9. 1, 2, 6; 10. Політика «умиротворення» – політика країни або групи країн, яка полягає в поступках державі-агресору; спрямованість політики на досягнення компромісів задля утримання агресора від порушення миру, анексії чужих територій чи інших дій, які загрожують війною. Історики цей термін найчастіше застосовують для характеристики дій британських і французьких урядів щодо нацистської Німеччини у другій половині 1930-х років; найактивнішим прихильником політики «умиротворення» був британський прем'єр-міністр Н. Чемберлен; показовими результатами цієї політики, які призвели до територіальних змін, були в 1938–1939 рр. аншлюс Австрії та розчленування Чехословаччини; 11. А) Володимир Кубійович (А), Степан Бандера (Г); у 1940 р. Кубійович створив і очолив Український центральний комітет у Кракові, а Бандера – революційну фракцію ОУН; Б) Кубійович виступав за використання для розвитку українського руху легальних можливостей; Український центральний комітет, який він створив у Кракові, відстоював інтереси українців перед німецькою адміністрацією, був центром допомогівих комітетів, які під німецькою окупацією налагоджували суспільне життя українців (мережу господарських і культурно-освітніх закладів, органів соціальної опіки); Бандера ж зі своїми прихильниками (молодшим поколінням націоналістів) узяв курс на використання війни для розгортання національної революції та здобуття державності; В) У переддень війни простір для діяльності українських політичних сил національно-демократичної орієнтації звужувався, а після початку війни – повністю зник. Єдиною активною політичною силою в той час була ОУН, яка мала досвід підпільної діяльності. Однак після загибелі Є. Коновальця (1938 р.) і початку світової війни (1939 р.) у середовищі українських націоналістів виник конфлікт, який призвів до розколу організації на два політичні центри: бандерівський – ОУН(б) і мельниківський – ОУН(м). Але стратегічні цілі обох організацій були спільними: здобуття незалежності України, розрахунок на підтримку Німеччини в цій справі, заперечення демократії та вождизм, визнання принципу націократії, тобто влади етнічної нації в державі. Розходження мали тактичний та поколіннєвий характер і значною мірою вичерпувалися персональним суперництвом лідерів. На бік Бандери стали місцеві (не еміграційні) осередки, укомплектовані головним чином молоддю.

Узагальнення до розділу 6

Варіант 1

1. 22 червня 1941 р.; «Південь»; 2. А; 3. Українська головна визвольна рада (УГВР); 11–15 липня 1944 р.; 4. Плакат створено в листопаді 1943 р. після взяття Києва радянськими військами. Текст плаката закликає до вигнання німецьких військ з усієї території СРСР у кордонах до червня 1941 р. Це завдання було реалізовано в 1944 р.; 5. 1Г, 2Б, 3А, 4Д; 6. 1В, 2Б, 3А<напр., битва за Дніпро; Тегеранська конференція>, 4<1941 р.>Г, 5Д; 7. ВАБГ; 8. 2, 4, 7; 9. 2, 4, 6; 10. Антисемітизм був осердям нацистської ідеології. Його було спрямовано проти євреїв в економіці, політиці, культурі. Щоб скоординувати «остаточне вирішення єврейського питання», нацистські високопосадовці провели в січні 1942 р. спеціальну нараду у Ванзее, передмісті Берліна. Нацисти, спираючись на расистські теорії, таврували євреїв як запеклих ворогів

Третього рейху, потенційних заколотників, а отже – як зрадників, які підлягали знищенню. Голокост (грец. *Ολόκαυστος*; англ. *holocaust* – всеспалення, винищення) – геноцид (тобто винищення за расовими, національними, релігійними ознаками) євреїв, здійснений нацистським режимом Німеччини під час Другої світової війни на окупованій території Європи (крім Данії та Італії) шляхом організованих погромів і масових розстрілів, створення гето, концентраційних трудових таборів, таборів смерті. Було знищено близько 6 млн осіб єврейської національності (1,5 млн з них були діти). Загинуло майже все єврейське населення Польщі (3 млн). В Україні жертвами Голокосту стали 1,5–1,6 млн осіб. Уперше термін «Голокост» використав у 1950-х роках колишній в'язень Аушвіцу й майбутній лауреат Нобелівської премії миру письменник Елі Візель як символ газових камер і крематоріїв, таборів знищення. У сучасній ізраїльській та французькій історіографії частіше використовують термін «Шоа» (з івриту – лихо, руйнування, катастрофа); **11.** Цит. за: Історія України: Хрестоматія / упоряд. В. М. Литвин. Київ, 2013. С. 771–772. **А)** Роман Шухевич (псевдонім Тарас Чупринка) (**Б**), учасник українського націоналістичного руху 1930-х років, прихильник національного визволення через всенародне повстання, у 1943–1950 рр. – головнокомандувач УПА; **Б)** 1944 р., листопад; у документі вказано на мету діяльності УПА (здобуття Української держави), ідеологічне забарвлення цієї збройної сили (підпорядкованість політичній лінії ОУН), головну мілітарну спрямованість (боротьба з радянською владою), залежність від міжнародної ситуації (зацікавленість у війні з СРСР не тільки Німеччини, а й західних держав), способи діяльності (партизанська війна), спроби радянської влади підпорядкувати український націоналізм (силою і політичними поступками). Деякі висновки і передбачення були помилковими або не справдилися (зокрема, про розв'язання конфлікту з поляками, подальше зростання УПА); **В)** УПА виникла на основі самооборонного повстанського руху, який розгорнувся на Волині й Поліссі у другій половині 1942 р.; у цілісну збройну формуцію перетворилася впродовж 1943 р.; призначення в листопаді 1943 р. головнокомандуючим Р. Шухевича забезпечило зв'язок УПА з політичною силою ОУН(**б**); попри те, що УПА діяла під контролем бандерівського політичного керівництва, тільки половина особового складу була членами ОУН(**б**), що свідчить про загальнонародний характер українського національно-визвольного руху; найбільшої чисельності армія досягла навесні та влітку 1944 р. – 25–30 тис. бійців (загалом за весь час існування через УПА пройшло 80–100 тис. осіб; питання чисельності УПА є вкрай дискусійним); від 1944 р. головні збройні дії УПА було спрямовано проти Червоної армії та органів радянської влади; надалі ОУН і УПА, будуючи плани на здобуття української держави, сподівалися на конфлікт із СРСР не тільки Німеччини, а й країн Заходу.

Варіант 2

1. Романа Шухевича; на Волині й Поліссі; **2.** В; **3.** 1 січня 1942 р.; Ф. Д. Рузвельт; **4.** Графічна композиція присвячена подіям в Україні, які розгорнулися наприкінці Другої світової війни і були пов'язані з діяльністю ОУН, УПА, УГВР у боротьбі за українську державу. Художник прагне акцентувати на загальнонародному характері цього руху, пов'язує волю й боротьбу за «краще життя» зі здобуттям національної державності; **5.** 1В, 2Д, 3А, 4Г; **6.** 1<напр., депортація кримських татар до Узбекистану та Казахстану; відкриття Другого фронту в Європі; утворення УГВР; Варшавське повстання>, 2Д, 3<1943 р.>А, 4Б, 5Г; **7.** БАГВ; **8.** 1, 3, 6; **9.** 3, 4, 7; **10.** Ленд-ліз (англ. *lend* – позичати і *lease* – здавати в оренду) – система надання країнами – учасницями антигітлерівської коаліції іншим країнам-союзницям допомоги у військовій техніці, зброї, боеприпасах, спорядженні, сировині, продовольстві та послугах. Походить від назви закону США про ленд-ліз від 11 березня 1941 р., згідно з яким уряд США мав право на умовах позики-оренди постачати зброю, боеприпаси, спорядження тощо до держав, чия оборона в роки війни вважалася життєво важливою для безпеки са-

мих США. Спочатку допомогу за ленд-лізом надавали Великій Британії (з квітня 1941 р.) і Китаю. На Радянський Союз дію закону про ленд-ліз було поширено в листопаді 1941 р., а окрему радянсько-американську угоду про взаємодопомогу у «веденні війни проти агресії» укладено в червні 1942 р. До СРСР було поставлено чимало літаків, танків, легкових джипів, вантажних автомобілів, зброї, вибухівки, товарних вагонів і локомотивів, радіолокаторів, двигунів, кольорових металів, черевиків, ковдр, продовольства. Американські військові поставки отримували 42 країни. Подібну до ленд-лізу програму мала й Канада. Її поставки було спрямовано переважно до Великої Британії та СРСР; **11.** Цит. за: Бекірова Г. Пів століття опору: кримські татари від вигнання до повернення (1941–1991 роки). Нарис політичної історії / передм. М. Джемілева; післямова Р. Чубарова; пер. з рос. К. Демчук. Київ, 2017. С. 104. **А)** Йдеться про умови, у яких опинилися кримські татари після депортації до Узбекистану й Казахстану. Цю депортацію здійснила радянська влада 18–20 травня 1944 р. Офіційною причиною було звинувачення всього народу у співпраці з гітлерівським окупаційним режимом. Згідно з офіційними даними, депортовано до спецпоселень 183 тис. кримських татар (без урахування тисяч інших, які опинилися в таборах); **Б)** Групу кримських татар під час виселення зображено на світлині Г. Депортованим давали від кількох хвилин до пів години на збори, після чого їх на вантажівках везли до залізничних станцій. Звідти відправляли до місць заслання. Більшість депортованих вивезено до Узбекистану й Казахстану. На місці виселення людей не забезпечували необхідними умовами для життя. До весни 1945 р. померло близько 20 % осіб, яких депортували з Криму; **В)** Депортація кримських татар 1944 р. – злочин проти людства, учинений сталінським комуністичним режимом; такої ж депортації зазнали на території України німці, італійці, болгари, греки і вірмени, депортаційні акції торкнулися й українців; звинувачення цілого народу в зрадництві (йшлося про співпрацю з німецькою окупаційною владою) та його депортація під цим приводом не тільки порушує засади права (позаяк відповідальність за злочин повинна бути особистою, а не колективною), а й суперечить історичним фактам: чимало кримських татар воювали проти гітлерівців у лавах Червоної армії і в партизанських загонах (напр., льотчик Амет-Хан Султан, який став героєм кримськотатарського народу); попри поневір'яння і зневажливе ставлення, якого зазнали кримські татари, спогади депортованих містять численні приклади людяності – взаємної допомоги в скрутних ситуаціях.

БЛАНК ВІДПОВІДЕЙ НА ТЕСТОВІ ЗАВДАННЯ

до розділу _____

учня/учениці

прізвище, ім'я, по батькові

« _____ » 202 ____ року

1. _____

А Б В Г

2. ☐ ☐ ☐ ☐

3. _____

4. _____

5. **А Б В Г Д**

1 ☐ ☐ ☐ ☐ ☐

2 ☐ ☐ ☐ ☐ ☐

3 ☐ ☐ ☐ ☐ ☐

4 ☐ ☐ ☐ ☐ ☐

6.

	А Б В Г Д
	1 ☐ ☐ ☐ ☐ ☐
	2 ☐ ☐ ☐ ☐ ☐
	3 ☐ ☐ ☐ ☐ ☐
	4 ☐ ☐ ☐ ☐ ☐
5 ☐ ☐ ☐ ☐ ☐	

7.

	А	Б	В	Г
1	☐	☐	☐	☐
2	☐	☐	☐	☐
3	☐	☐	☐	☐
4	☐	☐	☐	☐

8.

☐	☐	☐
--------------------------	--------------------------	--------------------------

9.

☐	☐	☐
--------------------------	--------------------------	--------------------------

10.

11. А)

Б)

В)
